

**ΗΣΥΧΑΣΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΤΙΣ «ΑΠΟΚΡΙΣΕΙΣ»
ΤΟΥ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ
ΙΕΡΕΜΙΑ Β' ΤΟΥ ΤΡΑΝΟΥ¹**

Υ Π Ο
ΙΩΑΝΝΗ ΑΝΤ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

Ἡ θέση τῆς Ἀνατολῆς μετὰ τὸ 1204, οἱ δυσχέρειες τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ὁ κατακερματισμὸς τοῦ ποιμνίου τῆς κάτω ἀπὸ διαφορετικῆς πολιτικῆς διοικήσεως (ὀθωμανοί, φράγκοι, κ.ἄλ.), ἔχουν ἰδιαίτερη ἀξία γιὰ ἐμᾶς, ἀφοῦ ἐπιτρέπουν νὰ κατανοήσουμε τὰ ἱστορικὰ σχήματα ποὺ παρήγαγαν στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ κυρίως τὶς ἀντιδράσεις τῶν ὑπευθύνων προσώπων ἀπέναντι στὶς προκλήσεις ἐκείνων τῶν καιρῶν². Ἡ ἐπιβολὴ μιᾶς ἰδιότυπης Pax Ottomanica³ σχεδὸν σὲ ὅλο τὸ χῶρο, ποὺ ἄλλοτε περιέκλειε τὴν Ἀνατολικὴ Αὐτοκρατορία, ἀπομάκρυνε ἐν μέρει τοὺς κινδύνους γιὰ τὴν ἴδια τὴν ὑπαρξὴ τῶν ὀρθοδόξων⁴. Στὴ Δύση ἡ Μεταρρύθμιση ὑπῆρξε τὸ τέκνο ποὺ γέννησε ἡ πνευματικὴ τῆς ζωῆς⁵. Ἀκόμα καὶ ἐὰν οἱ πρωταγωνιστὲς τῆς Μεταρρύθμισης γνώριζαν τὸ βάθος καὶ τὸ βᾶρος τῶν συνεπειῶν τῶν

1. Ἡ παρούσα μελέτη ἀναγνώσθηκε στὰ πλαίσια τοῦ μεταπτυχιακοῦ μαθήματος *Θεολογικὰ Προβλήματα Μεταβυζαντινῆς Περιόδου*, κατὰ τὸ χεμερινὸ ἐξάμηνο τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ ἔτους 1994-95.

2. Μὲ τὸν ὄρο «*ὑπεύθυνα πρόσωπα*» δέον νὰ νοηθοῦν οἱ ταγοὶ ἐκεῖνοι, ἐκκλησιαστικοὶ καὶ λαϊκοί, ποὺ κατεῖχαν θέσεις οἱ ὁποῖες ἐπέτρεπαν τὴν ἀσκησιὴ ἐνεργειῶν μὲ θετικὰ ἢ ἀρνητικὰ ἀποτελέσματα γιὰ τὸ ὑπόδουλο γένος.

3. Βασ. Παναγιωτόπουλου, «Πληθυσμὸς καὶ Οἰκισμοὶ τῆς Πελοποννήσου 13ος - 18ος αἰώνας», Ἀθήνα 1985, (*Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἐμπορικῆς Τράπεζας τῆς Ἑλλάδος*), σελ. 100 κ.ἑξ.

4. Ἡ ἐπιβολὴ τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας διαφύλαξε τοὺς ὀρθοδόξους ἀπὸ τὴν πνευματικὴ καὶ ἔθνικὴ ἀλλοίωση (π.χ. οἱ Ἕλληνες τῆς Νοτίου Ἰταλίας), οἱ ὁποῖοι ἐνῶ τὸ ΙΣΤ' αἰῶνα ἀποτελοῦσαν ἰσχυρὴ ἔθνικὴ καὶ θρησκευτικὴ κοινότητα, διὰ τῆς Οὐνίας σήμερα ὑφίστανται μόνον ὡς γλωσσικὴ μειονότητα. βλ. π. Γ. Μεταλληνοῦ, «Ἡ Οὐνία, Πρόσωπο καὶ Προσωπεῖο», ἐν *Ἡ Οὐνία, χθὲς καὶ σήμερα*, Ἀθήνα 1992, σελ. 23 κ.ἑξ. Ἡ. Φρατσέα, «Οὐνία: Ἡ ἐν τῇ Ἀνατολῇ Δύση», ἐν *ὄπ. παρ.*, σελ. 84 κ.ἑξ.

5. Βλ. Δημ. Κιτσίκη, *Ἡ Τρίτη Ἰδεολογία καὶ ἡ Ὀρθοδοξία*, Ἀθήνα 1990, σελ. 27 κ.ἑξ.

Στὴν εἰκόνα ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Ἱερεμίας Β' ὁ Τρανός, φέρων βυζαντινὸ «σκιάδιον» καὶ ἐνδύματα τῆς ἐποχῆς του, σὺ σύγχρονο μὲ αὐτὸν σχέδιο (Ἀθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

πράξεών τους, ἡ πορεία τους ἦταν ἱστορικὰ ἀναπόφευκτη⁶. Τὸ 1517 ἀποτελεῖ συμβατικὰ τὴ χρονικὴ ἀφετηρία τῆς διαμαρτύρησης, ἡ ὁποία ἐξελίχθηκε σὲ μεταρρύθμιση καὶ ὀδήγησε στὴν πλήρη ἀποκοπὴ ἀπὸ τὸ σῶμα τῆς παπικῆς ἐκκλησίας, ἐνὸς μεγάλου μέρους τῶν χριστιανῶν τῆς Δύσης. Γιὰ τὴν παπικὴ ἐκκλησία οἱ ἐξελίξεις αὐτὲς ἦταν ἐκρηκτικὲς, ἀφοῦ τὴν ἔθεταν ἐξολοκλήρου ὑπὸ ἀμφισβήτηση⁷. Ἡ Ἀντιμεταρρύθμιση ἐπεχείρησε νὰ τιθασεύσει αὐτὸ τὸ διογκούμενο κύμα. Ἡ συγκρότηση τῆς γνωστῆς ὡς ἐν Τριδέντω (Trento) συνόδου (1545-1563) ἀποτελεῖ μέρος αὐτῆς τῆς προσπάθειας⁸. Τὴν ἴδια στιγμή «ὁ παπισμὸς ἀναζητεῖ στηρίγματα στὴν Ἀνατολή, γιὰ νὰ ἐξισορροπηθεῖ ἢ ἀμφισβήτησὶ τοῦ σπῆ Δύση»⁹. Ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία ὑπῆρξε

6. Βλ. Patrick Collinson, *The Late Medieval Church and its Reformation*, (ἐν John McManners (ἐκδ.), *The Oxford Illustrated History of Christianity*, Ὁξφόρδη 1992, σελ. 233- 266), σελ. 235 κ.ἐξ.

7. Βλ. Geoffrey Barraclough, *The Medieval Papacy*, Λονδίνο 1992 (1968). Derek Holmes - Bernard W. Bickers, *A Short History of the Catholic Church*, Ντάραμ 1992² (1983). H. G. Koenigsberger - Asa Briggs, *Medieval Europe 400-1500*, Ἔσσεξ 1991 (1987). Joseph H. Lynch, *The Medieval Church: A Brief History*, Ἔσσεξ 1992. Walter Ullman, *Medieval Papalism, the Political Theories of the Medieval Canonists*, Λονδίνο 1949. Βλασίου Ἰ. Φειδᾶ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία Β΄*, Ἀθήναι 1994.

8. N. P. Tanner, *Decrees of the Ecumenical Councils*, Λονδίνο 1990, τ. 2, σελ. 657-659, ὅπου καὶ ἐκτενὴς βιβλιογραφία. *Οἱ ἀποφάσεις τῆς συνόδου ἐν αὐτῷ*, σελ. 660-799.

9. π. Γεωργ. Μεταλληνοῦ, «Ἡ Οὐνία...», *μν. ἔργο*, σελ. 22. Μέσω τῆς πρεσβείας τῆς φιλοπαπικῆς Γαλλίας στὴν Κωνσταντινούπολη (Hering Gunar, *Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ Εὐρωπαϊκὴ Πολιτικὴ, 1620-1638*, μετ. Δημοσθένους Κούρτοβικ, Ἀθήνα 1992, Μ.Ι.Ε.Τ., σελ. 81 κ. ἐξ.), πέτυχαν τὴν ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸν πατριαρχικὸ θρόνο τοῦ Ἱερεμίας Β΄ καὶ τὴν ἀνοδο σὲ αὐτὸν τοῦ Μητροφάνη Καισαρείας, 1565-1572, 1579-1580. Τὸ 1573 συστάθηκε στὸ Βατικανὸ ἀπὸ τὸν πάπα Γρηγόριο ΙΓ΄, 1572-1585, (J. N. D. Kelly, *The Oxford Dictionary of Popes*, Oxford 1986. σελ. 269-271) εἰδικὴ ἐπιτροπὴ (Congregazione dei Greci), γιὰ νὰ παρακολουθεῖ τὶς ἐξελίξεις στὴν Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία (βλ. *Ἱστορία τοῦ Ἑλλ. Ἔθνους (Ι.Ε.Ε.)* τῆς Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν, τ. Ι΄, Ἀθήνα 1974, σελ. 124). Ὁ πάπας ἀντάλλαξε ἐπιστολὲς μὲ τὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη Ἱερεμίας Β΄ (Ι.Ε.Ε., *ὄπ. παρ.*, σελ. 124). Στὶς δύο ἐπιστολὲς του συνεχάρη τὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη Ἱερεμίας Β΄, γιὰ τὶς ἀπαντήσεις του στοὺς λουθηρανούς. Ἡ πρώτη ἐπιστολὴ ἀπεστάλη στὶς 5 Φεβρουαρίου 1583 καὶ ὁ πατριάρχης ἀπάντησε τὸν Αὐγούστο τοῦ ἴδιου ἔτους. Ὁ πάπας ἀπέστειλε καὶ δευτέρη ἐπιστολὴ στὶς 7 Μαρτίου τοῦ 1584 (βλ. Ἰω. Καρμίρη, *Ὁρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμὸς*, Ἀθήναι 1937, σελ. 131). Ὁ πραγματικὸς στόχος ὅμως τῶν ἐπιστολῶν αὐτῶν ἦταν ἡ ἀλλαγὴ τοῦ ἡμερολογίου στὴν Ἀνατολή. Εὐθεῖα ἀπάντηση στὶς ἐπιστολὲς τοῦ πάπα ἔδωσε ἡ σύνοδος τοῦ 1593, ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ἀνακηρύξεως τοῦ ρωσικοῦ πατριαρχείου (Βλ. Φειδᾶ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τῆς Ρωσίας (988-1988)*, Ἀθήναι 1988³, σελ. 259

σημείο ἀντιπαράθεσης ἀνάμεσα στὴ Μεταρρύθμιση καὶ τὴν παπικὴ ἐκκλησία¹⁰. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἡ Ἀνατολὴ εἶχε πληροφορηθεῖ καὶ παρακολουθοῦσε τὶς ἐξελίξεις στὴ Δύση¹¹.

Στὴν κορυφωση αὐτοῦ τοῦ ἀγώνα, τὸ 1573, οἱ λουθηρανοὶ θεολόγοι τῆς Τυβίγγης, μέσω τῆς γερμανικῆς πρεσβείας, προσέγγισαν τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο¹². Στὰ πλαίσια αὐτὰ ὁ Μαρτίνος Κρούσιος

κ.ἐξ.), ὅπου καὶ συζητήθηκε τὸ ζήτημα τοῦ ἡμερολογίου καὶ ἀποφασίστηκε ἡ ἀποφυγὴ κάθε ἀλλαγῆς. Σχετικὰ μὲ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ πατριάρχου Ἱερεμίου πρὸς τὸν πάπα, στὴν ὁποία φέρεται ὁ πατριάρχης νὰ ἀποδέχεται τὴν ἀνάγκη εἰσαγωγῆς τοῦ νέου ἡμερολογίου, ὁ Β. Στεφανίδης διατυπώνει ἐπιφυλάξεις ὡς πρὸς τὴ γνησιότητά της (Βασ. Στεφανίδου, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, Ἀθῆναι 1959², σελ. 699). Ὅργανο τῆς πολιτικῆς τοῦ Βατικανοῦ στὴν Ἀνατολὴ ὑπῆρξε τὸ μοναχικὸ τάγμα τῶν Ἰησουϊτῶν, τὸ ὁποῖο ἰδρύθηκε τὸ 1534. Ἡ δράση του συνδέθηκε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μὲ τὴν προσπάθεια προσηλυτισμοῦ τῶν ὀρθοδόξων τῆς Ἀνατολῆς. Αὐτὸ εἶχε ὡς συνέπεια τὸ τάγμα νὰ κερδίσει «ἐπάξια» τὴν ἀντιπάθεια τῶν χριστιανῶν τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ δράση του μεταφέρθηκε γρήγορα καὶ σὲ αὐτὴ τὴν ἴδια τὴν Κωνσταντινούπολη, προξενώντας προβλήματα στὴ λειτουργία τοῦ πατριαρχείου.

10. Ὁ δημόσιος διάλογος τοῦ Λουθήρου μὲ τὸν φιλοπαπικὸ Johann Eck, 1486-1543, στὴ Λειψία τὸ 1519 (βλ. *I.E.E.*, *ὄπ. παρ.*, σελ. 116. Ἰωάννου Ν. Καρμίρη, *ὄπ. παρ.*, σελ. 24 κ.ἐξ.). Ἀπὸ τὶς προσωπικότητες τῶν πρώτων ἐτῶν τῆς Μεταρρύθμισης ὁ Φίλιππος Μελάγγθων (Philipp Schwarzerd, 1497-1560) φαίνεται ὅτι ὑπῆρξε ὁ κατεξοχὴν γνώστης τῆς Ἀνατολῆς, ἐξ αἰτίας τῆς κλασικῆς του παιδείας.

11. Βλ. *I.E.E.*, *ὄπ. παρ.*, σελ. 116-117. Ἡ διάδοση καὶ ἡ γνώση τῶν μεταρρυθμιστικῶν ἰδεῶν ἦταν ἀτομικὴ ὑπόθεση ὀρισμένων μόνο κύκλων, ποὺ εἶχαν ἐπαφὲς μὲ τὴ Δύση. Ἐν τούτοις στὴν Ἀνατολὴ τὰ ὑπεύθυνα πρόσωπα γνώριζαν ὅσα συνέβαιναν τότε. Ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Ἰωάσαφ Β' ἀποστέλλοντας τὸ διάκονο Δημήτριο Μυσόν, ἀποδεικνύει τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴν πληροφόρηση τοῦ πατριαρχείου (βλ. *I.E.E.*, *ὄπ. παρ.*, σελ. 117. Ἰω. Καρμίρη, *ὄπ. παρ.*, σελ. 31 κ.ἐξ.). Παραλλήλως εἶχαν φθάσει καὶ στὴν Ἀνατολὴ οἱ πληροφορίες γιὰ τὶς προσπάθειες τῶν παπικῶν νὰ ἀντικρούσουν τοὺς ἰσχυρισμοὺς τῶν μεταρρυθμιστῶν. Ἔτσι τὸ πατριαρχεῖο καὶ γινώριζε καὶ φρόντιζε νὰ πληροφορεῖται ἐγκύρως τὰ νέα δεδομένα ποὺ ἀναπτύσσονταν στὸ Δυτικοευρωπαϊκὸ χῶρο.

12. Ὁ σκοπὸς τους ἦταν νὰ κερδιθεῖ ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία ὑπὲρ τῆς Μεταρρύθμισης ἢ νὰ δημιουργηθοῦν στηρίγματα, στὸν ἀντίποδα τῆς ἐπιθετικῆς πολιτικῆς τοῦ Βατικανοῦ καὶ τῶν προβλημάτων ποὺ δημιουργοῦσαν οἱ πολυδιασπάσεις στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Μεταρρύθμισης. Ὁ Ἰω. Καρμίρης παρατηρεῖ σχετικὰ ὅτι «Πεποιθότες δὲ ἐπὶ τὴν ἐπιστημονικὴν ἀνωτερότητα αὐτῶν ἐβανκαλιζόντο ἴσως καὶ ὑπὸ τῆς κρυφίας ἐλπίδος, ὅτι θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἐκμαιεύσῃσι παρὰ τῶν ὑπὸ τὸν βαρβαρικὸν ζυγὸν τῶν τούρκων ἀπαιδευτῶν ἐλλήνων τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος καὶ τὴν ἔγκρισιν τῆς Αὐγουσταίας Ὁμολογίας ὡς ὀρθοδόξου, πράγμα τὸ ὁποῖον, ὡς προείπομεν, θὰ ἦτο κολοσσιαίας ἀληθῶς καὶ ἀπροσδιορίστου σημασίας δι' αὐτοὺς ἐν τε τῷ κατὰ τῆς Ἀντιμεταρρυθμίσεως ἀγῶνι αὐτῶν, καὶ ἐν τῷ κατὰ τῶν ἄλλων προτεσταντικῶν παραφράδων ἀνταγωνισμῷ τῆς ὑπὸ τῶν περὶ τὴν θεολογικὴν σχο-

ἀντάλλαξε σειρὰ ἐπιστολῶν μὲ τὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη Ίερεμία Β΄ τὸν Τρανὸ¹³. Ἐπίσης ἀπέστειλε τὴ μετάφραση τῆς Αὐγουσταίας Ὁμολογίας¹⁴. Ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Ίερεμίας Β΄ προετοίμασε τὴν ἀπάντησή του, συνεργαζόμενος μὲ ἓνα λαμπρὸ ἐπιτελεῖο¹⁵. Ἡ πρώτη ἀπόκριση, ἡ ὁποία ἦταν μία προσεκτικὴ ἀναίρεση τῆς Αὐγουσταίας Ὁμολογίας, ὀλοκληρώθηκε καὶ ἀπεστάλη στὶς 15 Μαΐου 1576. Γιὰ πρώτη φορὰ ὑπῆρχε ἓνα κείμενο, ποὺ διατύπωνε σαφῶς τὶς θέσεις τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ἀπέναντι στὴ Μεταρρύθμιση. Οἱ λουθηρανοὶ θεολόγοι τῆς Τυβίγγης, μὲ ἀνάμεικτα αἰσθήματα, χρειάστηκαν ἓνα ὀλόκληρο χρόνο γιὰ τὴν ἀνταπόκρισή τους, ἐμμένοντας στὴν ἀρχὴ τῆς *Sola Scriptura* ὡς μόνου κριτηρίου τοῦ διαλόγου. Ἡ δευτέρη ἀπόκριση¹⁶ ἀπεστάλη τὸ Μάιο τοῦ 1579 καὶ ἡ ἀνταπόκρισή της στὶς 24 Ἰουνίου 1580. Στὴν τρίτη ἀπόκριση (6 Ἰουνίου 1581), ὁ

λὴν τῆς Τυβίγγης θεολόγων ἀντιπροσωπευμένης αὐστηρᾶς λουθηρανικῆς θεολογικῆς κατευθύνσεως. Ἰω. Καρμίρη, *ὄπ. παρ.*, σελ. 123.

13. Γιὰ τὸν οἰκ. πατριάρχη Ίερεμία Β΄ τὸν Τρανὸ βλ. Gerhard Podskalsky, «Griechisch Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft (1453-1821). — Die Orthodoxie im Spannungsfeld der nachreformatorischen Konfessionen des Westens», München 1988, σελ. 103-104, ὑποσ. 428. Hering Gunar, *Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο...*, σελ. 25. Ἰω. Καρμίρη, *ὄπ. παρ.*, σελ. 81. *ΘΗΕ*, τ. 6, στήλ. 780-784, ἀλλὰ καὶ σὲ παλαιότερα ἔργα ὅπως τοῦ Κ. Ν. Σάθα, *Βιογραφικὸν Σχεδιάσμα περὶ τοῦ Πατριάρχου Ίερεμίου Β΄*, ἐν Ἀθήναις 1870.

14. Γιὰ τὴν Αὐγουσταία Ὁμολογία (Confessio Augustana) βλ. Κ. Β. Σκουτέρη, *Τὰ 39 Ἄρθρα τῆς Ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας*, Ἀθῆναι 1982, σελ. 23-24. Ἡ μετάφραση τῆς ὁμολογίας στὰ ἑλληνικὰ πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τὸ Μελάχθωνα, πιθανὸν καὶ μὲ τὴ βοήθεια τοῦ διακόνου Δημητρίου Μυσοῦ. Ἐκδόθηκε τὸ 1559 στὴ Βασιλεία ἀπὸ τὸν ἱατρὸ Παῦλο Dolscius καὶ φέρει τὸν τίτλο «*Ἐξομολόγησις τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, τούτέστιν, διδαχῆς χριστιανικῆς...*». Καὶ μόνον ἀπὸ τὸν τίτλο γίνεται κατανοητὸς ὁ σκοπὸς της.

15. Ἀξίζει νὰ μνημονεύσουμε τὰ ὄνόματα τῶν Ἰωάννη καὶ τοῦ γιου του Θεοδοσίου Ζυγομαλά, τοῦ Χίου ἱατροῦ Λεονάρδου Μινδόνιου, τοῦ Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης Δαμασκηνοῦ Στουδίτη († 1577), τοῦ Συμεῶν Καβάσιλα, τοῦ Μέγα λογοθέτη Ἰέρακος, τοῦ Βεροῖας Μητροφάνη, τοῦ ἱερομονάχου Ματθαίου, τοῦ ἱεροδιακόνου Συμεῶν, τοῦ Τυρνάβου Ἀρσενίου, τοῦ Μιχαῆλ Καντακουζηνοῦ καὶ πιθανὸν τοῦ Φιλαδελφείας Γαβριὴλ Σεβήρου (1541-1616).

16. Ἡ δευτέρη ἀπόκριση ὅπως καὶ ἡ τρίτη περιορίζουν τὸ διάλογο σὲ ἐκεῖνα τὰ σημεῖα ποὺ ἐντοπίστηκαν οἱ διαφορές. Ὁ πατριάρχης ἐπιχειρεῖ νὰ ἀνασκευάσει τὶς κακοδοξίες ποὺ ἐντόπισε στὴν ἀνταπόκριση τῶν λουθηρανῶν. Σὲ γενικὲς γραμμὲς ἀναπτύσσεται ἡ ὀρθόδοξη θεολογία ἐπὶ τῆς λατινικῆς κακοδοξίας τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ὅπου καὶ διαπιστώθηκε ἡ ἐμμονὴ τῶν λουθηρανῶν, τοῦ αὐτεξουσίου, τῆς δικαιοσύνης καὶ τῶν ἀγαθῶν ἔργων, τῶν μυστηρίων, τῆς ἐπικλήσεως τῶν Ἁγίων καὶ τῆς μοναστικῆς πολιτείας.

οἰκουμενικὸς πατριάρχης ἔθεσε τέλος στὸ διάλογο¹⁷. Οἱ ἀποκρίσεις γνῶρισαν ἀπὸ νωρὶς πολλὰς ἐκδόσεις στὴ Δύση, ἐπειδὴ κίνησαν τὸ ἐνδιαφέρον τῆς φιλοπαπικῆς προπαγάνδας¹⁸. Ἡ νεώτερη καὶ ἡ πλέον εὐχρηστικὴ ἐκδοση τῶν ἀποκρίσεων ἔγινε ἀπὸ τὸν ἀείμνηστο Καθ. Ἰω. Καρμίρη, στὸ περίφημο ἔργο του τὰ «*Δογματικὰ καὶ Συμβολικὰ Μνημεῖα τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*», τὴν ὁποία χρησιμοποίησαμε στὴ μελέτη μας¹⁹. Ἡ ἔρευνά μας περιορίζεται ἀποκλειστικὰ στὶς ἀποκρίσεις τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη.

Ὁ διάλογος τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη Ἱερεμία Β' μὲ τοὺς λουθηρανοὺς θεολόγους τῆς Τυβίγγης συγκροτεῖται ἀπὸ τρεῖς ἀποκρίσεις. Ἡ ἡσυχαστικὴ/θεολογικὴ παράδοση ἀναδεικνύεται σὲ ὄλο τὸ βάθος καὶ τὸ πλάτος τῶν ἀποκρίσεων. Ὁ πατριάρχης δὲν αἰσθάνθηκε τὴν ἀνάγκη νὰ ἔχει ὁ λόγος του τὴ συνέπεια τῆς φιλοσοφικῆς διαλεκτικῆς, οὔτε τὴν ἀνάγκη νὰ αὐτοχαρακτηρίζεται καὶ νὰ αὐτοπροσδιορίζεται μέσα ἀπὸ αὐτόν. Ἄλλωστε ὁ λόγος τῆς Ἀνατολῆς, ἐκείνη τὴν περίοδο, δὲν εἶχε δεχτεῖ ἀκόμα τίς ἐπιδράσεις τοῦ ὀρθολογιστικοῦ λόγου τῆς Δύσης. Ἡ συνέπεια τοῦ λόγου εἶναι αὐθεντικὴ καὶ ἀρθρῶνεται ἀβίαστα. Ὁ πατριάρχης δὲν ἔχει καμμία ἀνάγκη νὰ δηλώσει τί εἶναι, ἀφοῦ στὴ δική του ὀπτικὴ ἢ παράδοση ἀντιμετωπίζεται ὡς διάρκεια, ὡς ἀδιάρρηκτη συνέχεια. Ἐπομένως ἐκ τῶν πραγμάτων εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ ἐντοπίσουμε τὰ ἡσυχαστικὰ στοιχεῖα τόσο στὸ εὐρύτερο πλαίσιο, τὸ ὁποῖο μορφοποιεῖ αὐτὰ τὰ κείμενα, ὅσο καὶ στὸ χῶρο τῶν συγκεκριμένων ὄρων, ἐννοιῶν καὶ θεμάτων, τὰ ὁποῖα μποροῦν νὰ χαρακτηρίσουν ἓνα ἔργο ὡς ἡσυχαστικόν.

Ποιὰ ἢ σημασία αὐτῶν τῶν στοιχείων φαίνεται ἀπὸ τὴ χρήση τῆς

17. Καὶ σ' αὐτὴ τὴν ἀπόκριση ὁ πατριάρχης ἀναλύει τὸ ζήτημα τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, τὴν περὶ αὐτεξουσιοῦ θέση τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, ἀναφέρεται σὲ γενικὲς γραμμὲς στὰ μυστήρια καὶ στὸ τέλος εἰσέρχεται γενικὰ στὸ ζήτημα τῆς ἐπικλήσεως τῶν ἁγίων, τῆς μοναστικῆς ζωῆς καὶ στὸ μυστήριον τῆς ἕξομολογήσεως.

18. Ἡ πρώτη ἐκδοση ἔγινε στὴν Κρακοβία τῆς Πολωνίας τὸ 1582, ἀπὸ τὸ Stanislaus Socolovius. (Ἀκολούθησαν πολλὰς ἐπανεκδόσεις αὐτῆς τῆς πρώτης ἐκδοσης, στὴ Dillingen, 1582, στὴν Κολωνία, 1582, στὸ Παρίσι, 1584). Ἡ ἐκδοση τῆς σχετικῆς ἀλληλογραφίας πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τοὺς Ἰάκωβο Ἀνδρέου καὶ Ματθίνο Κρούσιο στὴ Τυβίγγη τὸ 1584, *Acta et scripta Theologorum Wirtembergensium et Patriarchae Constantinopolitani D. Hieremiae, quae utrique ab anno MDLXXVI usque ad annum MDLXXXI de Augustana Confessione inter se miserrunt, graece et latine ab iisdem Theologis edita*. Witebergae 1584.

19. Ἰωάννου Καρμίρη, *Τὰ Δογματικὰ καὶ Συμβολικὰ Μνημεῖα τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας (ΔΣΜ)*, τ. Α', ἐν Ἀθήναις 1952, τ. Β', ἐν Ἀθήναις 1953, σελ. 368-489.

εὐχῆς «ἔρρωσθε», μὲ τὴν ὁποία ὁ πατριάρχης διέκοψε τὸ διάλογο μὲ τοὺς λουθηρανούς²⁰. Ἡ εὐχή αὐτὴ εἶχε εἰσαχθεῖ στὸν τύπο τῶν πατριαρχικῶν γραμμάτων, ἔχοντας τὶς ρίζες της στὸ βάθος τῆς ἀποστολικῆς παράδοσης. Ἡ σημασία της, ποὺ ἐδῶ ἐπικεντρώνεται σαφῶς στὴν ὀρθοδοξία τῆς πίστεως, εἶναι ἡσυχαστική. Ἡ ὑγειαίνουσα πίστη ὀριοθετεῖ ψυχικὴ καὶ σωματικὴ ὑγεία. Ἡ εὐχή προσδιορίζει τὴν ἡσυχαστικὴ καὶ ἀσκητικὴ διάθεση τοῦ πατριάρχου. Ἄλλωστε, αὐτὸ ἦταν καὶ τὸ βάθος καὶ τὸ βάρος τοῦ διαλόγου, ἀφοῦ ἐπιδίωξη ἦταν ἡ ἔνωση τῶν λουθηρανῶν μὲ ὅλες τὶς συνέπειες ποὺ αὐτὴ ἔχει, γιὰ τοὺς εὐρισκόμενους ἐκτὸς τοῦ σώματος τῆς Μίας, Ἁγίας, Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας. Ὁ πατριάρχης σὲ μία ἀποστορική τῆς ἀποκρίσεώς του γράφει δεικτικά:

*«Ὅσον ψωρὶς ἄλατος.
Λόγος ἄνευ ἀληθείας.
Ἔργα πλὴν πίστεως.
Ἀρχὴ δίχα τέλους.
Καὶ ἀρετὴ χωρὶς
ἐλεημοσύνης, νεκρά.»²¹*

Ὁ πατριάρχης παραβάλλει τὴ ζωὴ μὲ τὸ θάνατο, στὴ διάσταση τῆς αὐθεντικῆς ἔκφρασης τοῦ ὄλου ἀνθρώπου, πράγμα ποὺ θὰ ἐπιχειρήσει νὰ δώσει στοὺς συνομιλητές του νὰ κατανοήσουν. Ἡ ὑγειαίνουσα πίστη, ἡ ὀρθοπραξία συγκροτοῦν τὸν χριστιανό.

Ἡ δομὴ καὶ ὁ σκοπὸς τοῦ διαλόγου ἦταν σαφῶς προδιαγεγραμμένος ἀπὸ τὴν ἀρχή. Τὰ δύο μέρη εἶχαν καταλήξει «ὅτι τὸ συμφωνοῦν ἡμῖν καὶ διαφωνοῦν σαφηνίσομεν, κατὰ τὴν ἀξίωσιν ὑμῶν»²². Ἀλλὰ αὐτὸ δὲ γινόταν τυχαῖα, καθὼς «καὶ ὑμῶν οὖν, ὧ ἄνδρες Γερμανοὶ σοφώτατοι καὶ τέκνα ἀγαπητὰ τῆς ἡμῶν μετριότητος, βουλομένων, ὡς νουνεχῶν, ὀλοψύχως τῇ ἡμετέρᾳ προσελθεῖν ἀγιωτάτῃ Ἐκκλησίᾳ, ἡμεῖς, ὡς φιλόστοργοι, προθύμως τὴν ὑμετέραν ἀγάπην καὶ φιλοφροσύνην ἀποδεξόμεθα, ἐὰν θελήσητε τοῖς ἀποστολικοῖς καὶ συνοδικοῖς συμφώνως ἡμῖν ἀκολουθήσειν καὶ τούτοις ὑπείξιν. Τηνικαῦτα γὰρ τῶ ὄντι συγκοινωνοὶ ἡμῖν ἔσεσθε, καὶ ὡς παρόρησιά ὑποταγέντες τῇ καθ'

20. ΔΣΜ, Γ' Ἀναίρ., σελ. 489. Τὸ ἔρρωσθε γραμματολογικῶς εἶναι δεῦτερο πρόσωπο τοῦ πληθυντικοῦ, προστακτικῆς παρακειμένου τοῦ ρήματος ῥώννυμι (= δυναμώνω). Ἡ λέξις εἶναι ἀγιογραφικὴ καὶ τὴ συναντοῦμε στὴν εὐχή μὲ τὴν ὁποία καταλήγει ἡ συνοδικὴ ἐπιστολὴ τῆς Ἀποστολικῆς συνόδου τῶν Ἱεροσολύμων (Πραξ. 15,29), πρὸς τοὺς χριστιανούς τῆς Ἀντιοχείας.

21. ΔΣΜ, Α' Ἀναίρ., σελ. 397.

22. ΔΣΜ, Α' Ἀναίρ., σελ. 376.

ἡμᾶς ἀγία καὶ καθολικὴ τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία, παρὰ πάντων τῶν νουνεχῶν ἐπαινεθήσεσθε. καὶ οὕτω ταῖν δυοῖν ἐκκλησίαιν μιᾶς σὺν Θεῷ γενομένης, τοῦ λοιποῦ συζηήσομεν καὶ συνβιοτεύσομεν θεαρέστως. ἕως οὗ καὶ τῆς ἐπουρανίου τύχοιμεν βασιλείας, ἧς γένοιτο πάντας ἡμᾶς ἐπιτύχειν ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, ᾧ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. ἀμήν»²³. Ὁ διάλογος ἀποσκοποῦσε στὴν ἐνότητα ἐν πλήρει εἰλικρινεῖα ἐκ μέρους τοῦ πατριάρχου. Ἡ Ἐκκλησία διαρκῶς προσεύχεται «Ἵπὲρ ... τῆς τῶν πάντων ἐνώσεως»²⁴, ἀφοῦ ἡ ἐνότητα εἶναι δόγμα πίστεως. Εἶναι ἐπομένως σαφές τὸ πλαίσιο μέσα στὸ ὁποῖο πραγματοποιήθηκε ὁ διάλογος γιὰ τὸ Πατριαρχεῖο.

Στὸ πνεῦμα τῆς εἰλικρινείας, ποὺ μόλις περιγράψαμε, βρίσκεται καὶ ἡ δευτέρη ἀπόκριση. Παρότι εἶχαν ἤδη διαφανῆ οἱ σοβαρὲς ἀντιθέσεις, ὁ πατριάρχης εὐσεβῶς πιστεύει (ἐλπίζει) ὅτι «γένοιτο δὲ καὶ ἐν οἷς διαφωνοῦμεν εὐσεβῶς συμφωνήσιν, νεύσει Θεοῦ, τοῦ πάντα πρὸς τὸ συμφέρον τελειούντος»²⁵. Ἐπαναλαμβάνει τὴν ἐκκλησιὴ πρὸς τοὺς λουθηρανούς νὰ ἐγκαταλείψουν τὶς καινοτομίες ποὺ εἶχαν εἰσαγάγει καὶ νὰ ἀκολουθήσουν τὴ διδασκαλία καὶ τὴ ζωὴ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία ἔχει συνείδηση, ὅτι μεταφέρει τὴν πίστη τῶν Ἀποστόλων²⁶. «Τὸ μὲν γὰρ ἀμαρτάνειν ἀνθρώπινον, τὸ δὲ διορθοῦσθαι ἀγγελικὸν καὶ σωτήριον. Οὗ φροντίσοιτε, ἵνα καὶ ἡ τοῦ Θεοῦ χάρις καὶ τὸ ἔλεος εἴη ὑμῖν»²⁷. Δυστυχῶς ὁμως καὶ παρὰ τὴν εἰλικρινῆ ἐπιθυμία τοῦ πατριάρχου γιὰ τὴν ἔνωση «τῶν δύο ἐκκλησιῶν» καὶ ἡ δευτέρη ἀπάντηση ἦταν ἀπογοητευτικὴ. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἐξανάγκασε τὸν πατριάρχη εὐθαρσῶς καὶ μὲ παρρησία νὰ διακόψει τὸν διάλογο, ἀφοῦ δὲν ὑπῆρξε κάποιο οὐσιαστικὰ θετικὸ ἀποτέλεσμα ἀπὸ αὐτόν. Ἐνῶ οἱ δύο πλευρὲς φαίνεται ὅτι συμφωνοῦσαν σὲ διάφορα ζητήματα, στὴν πράξη ἀδυνατοῦσαν νὰ ἐπαληθεύσουν καὶ νὰ πραγματώσουν αὐτὴ τὴ «συμφωνία». Μὲ εὐγένεια καὶ μὲ ἐξαιρετικὴ ἀξιοπρέπεια ὁ πατριάρχης ζήτησε ἀπὸ τοὺς συνομιλητὲς του νὰ μὴν τὸν ξαναενοχλήσουν. Παρρησία λόγου καὶ πράξης²⁸.

Ὁ πατριάρχης, ὡς γνήσιος φορέας τῆς παράδοσης, ἀκολουθεῖ πιστὰ τὶς ἀποστολικὲς ἐντολές. Μὲ σαφήνεια δηλώνει πρὸς τοὺς λουθηρανούς τῆς Τυβίγγης ὅτι «διὸ καὶ σκοπὸν εἶχομεν σιωπήσαι τελείως

23. ΔΣΜ, Α' Ἀναίρ., σελ. 431.

24. Ἐν Θεῖα Λειτουργίᾳ, Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου.

25. ΔΣΜ, Β' Ἀναίρ., σελ. 435.

26. ΔΣΜ, Β' Ἀναίρ., σελ. 475.

27. ΔΣΜ, Β' Ἀναίρ., σελ. 475.

28. ΔΣΜ, Γ' Ἀναίρ., σελ. 489.

πρὸς τὰ ὑμέτερα καὶ μηδὲν πρὸς ὑμᾶς ἀποκρίνασθαι, τοὺς οὕτω προφανῶς τήν τε Γραφήν καὶ τὰς τῶν εἰρημένων ἐρμηνείας ἀγίων εἰς τὸ οἰκεῖον θέλημα μεταφέροντας, τὸν Παῦλον ἔχοντες ἡμᾶς προτροπόμενον, τὸ "αἰρετικὸν ἄνθρωπον μετὰ μίαν καὶ δευτέραν νουθεσίαν παραιτοῦ". Ἐπεὶ δὲ διὰ τῆς σιωπῆς ἐμέλλομεν δόξαι συγκαταθέσθαι ὑμῖν, ὡς τάχα καλῶς δοξάζουσι καὶ νοοῦσι ταῦτα, καὶ κινδυνεύσειν τὴν Γραφήν καὶ τοὺς ἀγίους ἐπὶ τοῦτο συναινεῖν ὑμῖν, ὑπεραπολογούμενοι τούτων, ταῦτα καὶ νῦν ἐγκαράττομεν, καίπερ καλῶς πληροφορηθέντες ἐκ τῶν γραμμῶν ὑμῶν, ὡς οὐδέποτε ἡμῖν ἢ μᾶλλον εἶπεῖν τῇ ἀληθείᾳ συναινέσαι δύνασθε»²⁹. Κατανοοῦμε ἐπομένως μὲ ἀκριβεία τὸν σκοπὸ, τὴ δομὴ, τὰ ὄρια καὶ τὰ ἀποτελέσματα τοῦ διαλόγου. Κυρίως ὅμως αὐτὴ τὴν ἴδια τὴν οὐσίαν τοῦ διαλόγου ἀναδεικνύει ἢ γνήσια καὶ ἀνόθευτη παράδοση, ἡσυχαστικὴ, στὴ δομὴ καὶ στὴν ἀσκησὴ τῆς.

Ἡ ἡσυχαστικὴ παράδοση τῶν ἀποκρίσεων ἀναδεικνύεται σαφῶς καὶ διαρκῶς ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἴδιο τὸ κριτήριον τῆς θεολογίας τοῦ πατριάρχου, τὸ ὁποῖο κατὰ τὸν Ἰω. Καρμίρη εἶναι ἡ Ἱερὰ Παράδοση. Οἱ λουθηρανοὶ θεολόγοι ἀπέρριπταν τὴν Ἱερὰ Παράδοση, ἀντιάσσοντας ὡς μόνον κριτήριον τὴν Ἁγία Γραφή³⁰. Στὸ περιεχόμενον τῆς Ἱερᾶς Παράδοσης ὀφείλομε νὰ νοήσουμε καὶ τὴν ἡσυχαστικὴν θεολογία, ὄχι ἀπλὰ ὡς τὸ κυρίαρχον ρεῦμα τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ ὡς τὴν ἴδια τὴν ἀδιάσπαστη καὶ ἀδιάκοπη παράδοση στὸν ἱστορικὸ μέχρι τότε βίον τῆς Ἐκκλησίας, ἀφοῦ ἐντὸς αὐτῆς ἐμπεριέχεται σύνολη ἢ θεολογία τῆς. Οἱ ἀρχεὲς ποὺ δομοῦν αὐτὸ τὸ κριτήριον θεολογίας σαφῶς ἐντοπίζονται στὸ κείμενον τῶν ἀποκρίσεων, ὡς ἀρχεὲς ποὺ συνθέτουν συνολικὰ τὸ χριστιανικὸ βίωμα. Ὡς πρὸς δὲ τὴ θεολογία ὁ πατριάρχης, ἀπευθυνόμενος πρὸς τοὺς λουθηρανούς θεολόγους, γράφει: «*χρὴ οὖν οὔτε τὴν πίστιν νομίζειν τέχνην, μήτε τὰ δοκιμασθέντα τοῖς θεολόγοις τεχνολογεῖν, ἀλλ' ἐμμένειν εἰς ὅσα οἱ πνευματορῆτορες ἐσαφήνισαν. Ἄν γὰρ τοῖς ἰδίους θαρρήσωμεν λογισμοῖς, εἰς χάος ἐκκλισθῆναι κινδυνεύσομεν τοῦ Ἀναξαγόρα ἐκείνου. ὃ μὴ γένοιτο, Χριστὲ βασιλεῦ*»³¹. Ἡ διάκριση τῶν κριτηρίων, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἀναπτύσσεται ὁ θεολογικὸς λόγος τῶν δύο πλευρῶν εἶναι ἐμφανής. Ὁ ὀρθολογισμὸς στὴ θεολογία εἰσάγει τὸν ὑποκειμενισμὸ καὶ ἐπομένως τὴν αἵρεση.

29. ΔΣΜ, Γ' Ἁναίρ., σελ. 476.

30. Βλ. Ἰω. Καρμίρη, Ὁρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμὸς, μν. ἔργ., σελ. 81 κ.ἑξ.

31. ΔΣΜ, Β' Ἁναίρ., σελ. 457.

Διασαφηνίζοντας λοιπὸν τὶς ἀρχὲς ποὺ συνθέτουν καὶ διέπουν τὴν ἡσυχαστικὴν παράδοση τῶν ἀποκρίσεων, ἐρχόμαστε στὸ ἀκόλουθο ἐρώτημα: Γιὰ ποιὸν ἢ Ἀγ. Γραφὴ εἶναι βίωμα καὶ γιὰ ποιὸν ἀπὸ τοὺς συνομιλητὲς κενὸ γράμμα; Ὁ λόγος τοῦ πατριάρχου Ἱερεμία, γνήσια πατερικὸς, ἐγκολπώνεται τὸ λόγο τῆς Ἁγίας Γραφῆς, Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης, καθὼς παρατίθεται ὡς βίωμα καὶ πράξη. Ὁ εὐαγγελικὸς λόγος δὲν εἶναι ξένος ἀπὸ τὸ κείμενο, ἀλλὰ ἀναπόσπαστο μέρος του. Αὐτὴ ἡ στάση διαπερνᾷ ὁλόκληρο τὸ κείμενο τῶν ἀποκρίσεων, ὅλες τὶς ἐννοιες καὶ τὰ νοήματα ποὺ σ' αὐτὸ παρατίθενται. Ὁ λόγος τῆς Ἁγίας Γραφῆς εἶναι ζωντανὸς καὶ ἀναδύεται πάντα. Οἱ λουθηρανοὶ θεολόγοι στὴν πρώτη ἀνταπόκρισή τους στὸν πατριάρχη, ἔθεσαν ὡς μοναδικὸ κριτήριον τῆς θεολογικῆς συζήτησης τὴν Ἁγία Γραφή. Σὲ ἀπάντηση αὐτοῦ, ὁ πατριάρχης ἀντικρούει σειρὰ παρερμηνειῶν ἐρειδόμενος ἀποκλειστικὰ στὴν Ἀγ. Γραφή. Ἡ χρῆση τοῦ εὐαγγελικοῦ λόγου γίνεται ἀβίαστα καὶ μὲ μεγάλη ἐπιτυχία. Ἡ ἐμπεριστατωμένη παρουσίαση καὶ τεκμηρίωση τῶν λεγομένων, δι' ἀγιογραφικῶν χωρίων, εἶναι ὑποδειγματικὴ.

Ἄλλὰ καὶ ἡ παρουσία τοῦ πατερικοῦ λόγου εἶναι ἐντυπωσιακὴ γιὰ κάθε ἐποχὴ. Ὅλοι οἱ μεγάλοι πατέρες τῆς Ἐκκλησίας θησαυρίζονται: ὁ Μέγ. Βασίλειος, ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ὁ Μέγας Ἀθανάσιος, ὁ ἱερός Χρυσόστομος, ὁ Γρηγόριος Νύσσης, ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, ὁ Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης, ὁ Νεῖλος Καβάσιλας, ὁ Ἀναστάσιος ὁ Σιναΐτης, ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης, ὁ Συμεὼν ὁ Μεταφραστὴς, ὁ Ἅγιος Ἐπιφάνιος, ὁ Σεβηριανὸς Γαβάλων, ὁ Ἰουστίνος ὁ φιλόσοφος καὶ μάρτυρας, ὁ Δάμασος Ρώμης, ὁ ἱερός Αὐγουστίνος, ὁ Γρηγόριος ὁ Θαυματουργός, ὁ ἅγιος Ἱερώνυμος καὶ ὁ Γρηγόριος ὁ Διάλογος. Οἱ πατέρες μνημονεύονται μὲ τελείως διαφορετικὸ τρόπο ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς. Γιὰ τοὺς λουθηρανούς οἱ πατέρες εἶναι στὴν πράξη σπουδαῖοι ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς. Γιὰ τὸν πατριάρχη οἱ πατέρες εἶναι φορεῖς τῶν χαρισμάτων τοῦ Ἀγ. Πνεύματος, εἶναι λειτουργοὶ τοῦ χαρίσματος τῆς προφητείας. Αὐτὴ ἡ οὐσιαστικὴ διαφορὰ ἔχει καὶ ἀνάλογες συνέπειες στὴν ἀντιμετώπισή τους, στὴν ὅλη βάση τοῦ θεολογικοῦ διαλόγου. Αὐτὴ ἡ ἀντίθεση καταγράφεται ὡς θεμελιώδης διαφορὰ. «*Δεξώμεθα οὖν τὴν παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας ἐν εὐθύτητι καρδίας καὶ μὴ ἐν πολλοῖς λογισμοῖς*»³². Ἡ πατερικὴ παράδοση, παραλλήλως πρὸς τὴν Ἀγ. Γραφή, ἀποτελεῖ τὸ κέντρο βάρους τῶν ἀποκρίσεων, ἄλλωστε ἡ Ἐκκλησία ἐρμηνεύει

32. ΔΣΜ, Β' Ἄναγρ., σελ. 467.

αὐθεντικά. Τὸ ἱστορικὸ βίωμα τῆς Ἐκκλησίας δὲν ἀπομονώνεται, εἶναι πολὺπλευρο καὶ πολυσήμαντο. Τὸ δόγμα τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων, ὡς λειτουργία τῶν χαρισμάτων τοῦ Ἀγίου Πνεύματος στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, ἢ λειτουργικὴ παράδοση, ὡς κορυφαία πράξη τῆς μυστηριακῆς ζωῆς, συνθέτουν καὶ ἀποτελοῦν ἀναπόσπαστο τμῆμα τῆς διδασκαλίας τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Ἱερεμίας Β΄. Ἡ ἔκφραση τοῦ βιώματος δὲν ἀπομονώνεται, ἀλλὰ ἀλληλοπεριχωρεῖται. Στὴν ὅλη ἀνάπτυξη τοῦ διαλόγου ὁ πατριάρχης χρησιμοποιοῖ χωρὶς δισταγμὸ τοὺς κανονολόγους τοῦ ΙΒ΄ αἰώνα, ἀκόμα καὶ ἐκπροσώπους τῆς θύραθεν παιδείας (ὅπως τὸν Ἡράκλειτο). Προσλαμβάνει γνήσια, πατερικά, μὲ ἓνα τρόπο ποὺ τὴν ἴδια ἐποχὴ κάτι τὸ ἀνάλογο γιὰ τὴ Δύση ἦταν κατάκτηση. Ἡ στάση αὐτὴ εἶναι ἡσυχαστικὴ.

Γίνεται ἀμέσως ἀντιληπτὸ πὼς τὸ ζήτημα τῆς Πνευματικῆς Ζωῆς, ὡς προσωπικοῦ ἀγώνα φωτισμοῦ καὶ κάθαρσης, βρίσκεται στὸ κέντρο τοῦ ὅλου διαλόγου. Ὁ πατριάρχης διδάσκει, κατηχεῖ τοὺς λουθηρανούς συνομιλητές του, ἔχοντας στραμμένη τὴ σκέψη του πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση. Αὐτὸ γίνεται ἐπειδὴ τὸ κορυφαῖο ζήτημα τῆς θέωσης ἀντιμετωπίζεται ἀπὸ τοὺς λουθηρανούς «ἠθικὰ» καὶ ὄχι ὡς πραγματικότητα ἀγώνα καὶ χαρισμάτων. Αὐτὴ ἡ ἀντίθεση εἶναι συνέπεια κυρίως τῆς κακοδοξίας τῶν λουθηρανῶν σὲ δύο δόγματα πίστεως, στὰ ὁποῖα ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Ἱερεμίας ἀποδίδει μεγάλη σημασία σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ διαλόγου.

Ἡ πρώτη κακοδοξία, ποὺ ὁ πατριάρχης καταπολεμᾷ καὶ στίς τρεῖς ἀποκρίσεις, εἶναι ἡ αἵρεση τοῦ «*filioque*»³³, ἐδραζόμενος στὴν πατερικὴ παράδοση, τὴν Ἀγία Γραφή, ἀλλὰ καὶ στίς ἀποφάσεις τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων, στὸ ὅλο βίωμα τῆς Ἐκκλησίας³⁴. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἀναιρετικοῦ λόγου γίνεται μεθοδικὰ καὶ μὲ μεγάλη προσοχή. Ὁ πατριάρχης διασαφηνίζει τὴ διαφορὰ μεταξὺ τῆς πέμψεως καὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἀγίου Πνεύματος, ἀλλὰ καὶ μεταξὺ τῆς οὐσίας καὶ τῆς ἐνέργειας τοῦ Θεοῦ, ζητήματα στὰ ὁποῖα εἶχε διαπιστώσει τὴν ἀδυναμία τῶν λουθηρανῶν θεολόγων νὰ τὰ κατανοήσουν. Σημειώνει

33. Βλ. Donald M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium. 1261-1453*, Cambridge, 1993, σελ. 77, 357-358. Ἰωάννου Σ. Ρωμανίδου, «Εἰσαγωγή εἰς τὴν θεολογίαν καὶ πνευματικότητα τῆς Ρωμαιοσύνης ἐναντὶ τῆς Φραγκοσύνης», ἐν *Ρωμαῖοι ἢ Ρωμηοὶ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας*, τ. 1, Θεσσαλονίκη 1991, σελ. 60 κ.ἑξ. Χαράλ. Γ. Σωτηρόπουλου, *Θέματα Θεολογίας τοῦ ΙΔ΄ αἰῶνος*, Ἀθήναι 1991, σελ. 135 κ.ἑξ. Βλασίου Ἰω. Φειδᾶ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία Β΄ (Ἀπὸ τὴν Εἰκονομαχίᾳ μέχρι τὴν Μεταρρύθμιση)*, Ἀθήναι 1994, σελ. 498 κ.ἑξ.

34. ΔΣΜ, Α΄ Ἀναρ., σελ. 376-379. ΔΣΜ, Β΄ Ἀναρ., σελ. 435-450. ΔΣΜ, Γ΄ Ἀναρ., σελ. 476-486.

χαρακτηριστικὰ ὁ πατριάρχης ὅτι «τῆς μὲν ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἄλλο πραγματικῶς οὐσῆς, τῆς δὲ πέμψεως ἄλλο τι, (ἡ μὲν γὰρ ἐκπόρευσις φυσικὴ ἔστιν ὑπαρξίς τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἀμέσως ἐκ μόνου αἰτίου Πατρὸς, ἡ δὲ πέμψις ἀποστολὴ χρονικὴ, καθ' ἣν καὶ ὁ Υἱὸς πέμπει τὸ Πνεῦμα, ὡς ἐνταῦθα, καὶ τὸ Πνεῦμα πέμπει τὸν Υἱόν, ὡς ἐν τῷ, "Πνεῦμα Κυρίου ἐπ' ἐμέ, οὐ ἔνεκεν ἐχρισέ με, εὐαγγελίσασθαι πτωχοῖς ἀπέσταλκέ με"), πῶς καὶ διὰ τί ὑμεῖς καινοτομοῦντες, φατὲ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι;»³⁵. Διαπιστώνει τὴ σύγχυση καὶ τὴν ἀδυναμία νὰ διακρίνουν οἱ συνομιλητές του τὰ ὑποστατικὰ ιδιώματα τῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος καὶ τὴν εἰσαγωγὴ τῆς διαρχίας («Οἱ δὲ Λατίνοι τὴν δυάδα ἀρχὴν καὶ αἰτίαν τῆς μονάδος τίθενται») ³⁶. Σημειώνει ἐμφαντικὰ, «ὅτι δὲ Θεοῦ οὐσία καὶ ἐνέργεια οὐ ταυτόν, ἀλλὰ διαφέρουσιν, ἀκούσατε πρὸς Θεοῦ»³⁷. Στὴν Γ' μάλιστα ἀναίρεση θὰ ἀναγκασθεῖ νὰ ἀφιερῶσει μεγάλο μέρος τοῦ λόγου του, γιὰ νὰ ἐξηγήσει τὴ σημασίαν τῶν χαρισμάτων τοῦ Ἁγ. Πνεύματος στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας. «Ἄλλο γὰρ Πνεῦμα ἅγιον, ἄλλο χαρίσματα. ἄλλο βασιλεύς, ἄλλο τὸ δῶρον τοῦ βασιλέως»³⁸. Εἰσέρχεται ἔτσι στὸ κυρίαρχο ζήτημα τῆς σημασίας καὶ τοῦ ρόλου τοῦ τρίτου προσώπου τῆς Ἁγ. Τριάδος στὸ ἔργο τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. «Καὶ ἡ ἐν τοσοῦτοις τοῦ κόσμου κλίμασι διδομένη χάρις μέρος τι τῆς δωρεᾶς ἔστι καὶ ἀρραβῶν»³⁹. Καταλήγει λοιπὸν νὰ ἐπισημάνει τὸ τί εἶναι μεθεκτὸ καὶ τί ὄχι ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη φύση. Διότι «ὑπόστασις δὲ καὶ ἐνέργεια οὐ ταυτόν. Οὐκ ἄρα προβάλλεσθαι τὸ δίδοσθαι ταυτόν. Πάλιν, εἰ ταυτόν μετάδοσις ἁγίου Πνεύματος καὶ ἐκπόρευσις, ἢ διὰ τὴν μετάδοσιν μεθεκτὴν οὖσαν, μεθεκτὴ ἔσται καὶ ἡ ἐκπόρευσις. ἢ διὰ τὴν ἐκπόρευσιν ἀμέθεκτον οὖσαν, ἀμέθεκτος ἔσται καὶ ἡ μετάδοσις. Ἄλλ' ἡ μὲν μετέχεται, ἡ ἁγία μετάδοσις. ἡ δὲ μένει ἀμέθεκτος, ἡ ἐκπόρευσις. Μεθεκτὸν δὲ καὶ ἀμέθεκτον οὐ ταυτόν. Οὐκ ἄρα τῇ μεθέξει ἡ ἐκπόρευσις ταυτόν. Αὐθις, εἰ ταυτόν ἐκχυσις τοῦ ἁγίου Πνεύματος καὶ ἐκπόρευσις ἢ διὰ τὴν ἐκπόρευσιν ἀόρατον οὖσαν, ἀόρατος καὶ ἡ ἐκχυσις ἔσται...»⁴⁰. Μὲ τὴ διδασκαλίαν του αὐτῆ ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης ἀκολουθεῖ πιστὰ τὸ θεολογικὸν λόγον τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, ὅπως

35. ΔΣΜ, Β' Ἄναιρ., σελ. 435-436.

36. ΔΣΜ, Β' Ἄναιρ., σελ. 441.

37. ΔΣΜ, Β' Ἄναιρ., σελ. 437.

38. ΔΣΜ, Γ' Ἄναιρ., σελ. 480.

39. ΔΣΜ, Γ' Ἄναιρ., σελ. 480.

40. ΔΣΜ, Γ' Ἄναιρ., σελ. 483.

αὐτὸς ἐπανειλημμένως διατυπώθηκε ἀπὸ τὴν Ζ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδο καὶ μετὰ. Ἡ λειτουργία τῶν χαρισμάτων τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἡ κατάληξη τοῦ λόγου του. Ἡ ὀρθὴ κατανόηση, ἡ ὀρθοδοξία τῆς πίστεως, συνεπάγεται καὶ ἀγιότητα βίου. Θεμελιώδης διαφορὰ στὴν πίστη προϋποθέτει τὴν πώση καὶ τὴν ἀδυναμία προσοικειώσεως τῶν χαρισμάτων τοῦ Ἁγ. Πνεύματος⁴¹. Ἡ πνευματικὴ ζωὴ συνεπάγεται καὶ ἀνάλογη ἄσκηση βίου. Ὁ πατριάρχης δὲ διατάζει νὰ μιλήσει σαφῶς περὶ αὐτοῦ, ἀφοῦ εἶναι προϋπόθεση καὶ συνέπεια τῆς ζωῆς κάθε χριστιανοῦ. Ὁ μολυσμὸς τῆς πίστεως ἔχει συνέπειες προπάντων στὴν πνευματικὴ ζωὴ τῶν αἱρετικῶν, ἐπομένως οἱ νοσοῦντες χρειάζονται θεραπεία. Ὁ πατριάρχης ἐπισημαίνει πολλὰ φορὲς στὴ διάρκεια τοῦ διαλόγου ὅτι «*ἡ ἀλήθεια γὰρ τῆ ἀληθείᾳ οὐ μάχεται*», προκειμένου νὰ προσανατολίσει τὴ σκέψη τῶν συνομιλητῶν του.

Τὸ ζήτημα τοῦ αὐτεξοῦσιου⁴² εἶναι ἡ δευτέρη κακοδοξία τὴν ὁποία ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Ἱερεμίας καταπολεμᾷ. Ἡ σημασία τοῦ ζητήματος ἀναδεικνύεται κυρίως ἀπὸ τὶς συνέπειες ποὺ ἔχει στὴ ζωὴ τῶν πιστῶν. Ἔτσι, ἐνῶ οἱ θέσεις τῶν διαλεγόμενων ταυτίζονται τόσο ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος, ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὴ σημασία τοῦ βαπτίσματος⁴³, ὑπάρχει σαφὴς διαφοροποίηση στὰ ἐπακόλουθα. Τὸ αὐτεξοῦσιον τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀπόλυτο. «*Χρῆ δὲ καὶ τοῦτο γινώσκειν, ὡς πάντα μὲν προγινώσκει ὁ Θεός, οὐ πάντα δὲ προορίζει. προγινώσκει γὰρ καὶ τὰ ἐφ' ἡμῖν, οὐ*

41. Ὁ π. Ἰωάννης Ρωμανίδης παρατηρεῖ σχετικὰ ὅτι «*οἱ φθάσαντες εἰς τὴν θέωσιν προφήται, ἀπόστολοι καὶ ἅγιοι εἶναι οἱ φίλοι τοῦ Θεοῦ, οἵτινες συμβασιλεύουν ἐν τῇ ἀκτίστῳ βασιλείᾳ τοῦ Χριστοῦ μετὰ τῆς Ἁγίας Τριάδος. Οἱ κατὰ χάριν οὗτοι θεοὶ καὶ ἄκτιστοι καὶ ἀναρχοὶ καὶ ἀτελεύτητοι γενόμενοι εἶναι οἱ ἀπλανεῖς ὁδηγοὶ τῶν πιστῶν, οἱ φορεῖς τῆς ἀποκαλύψεως, ἧτις ἐκφράζεται καὶ διατυπῶνται ἐν κτιστοῖς συμβόλοις ἐν τῇ Ἁγίᾳ Γραφῇ, τοῖς συγγράμμασι τῶν Πατέρων καὶ ταῖς ἀποφάσεσι τῶν τοπικῶν, Οἰκουμενικῶν καὶ γενικῶν Συνόδων. Ἡ ἐκφρασις καὶ διατύπωσις τῆς ἀποκαλύψεως ἐν εἰκονικοῖς καὶ νοηματικοῖς συμβόλοις εἶναι τὰ μέσα δι' ὧν ὁδηγοῦνται οἱ πιστοὶ τῇ καθοδηγήσει τοῦ ἐν θεωρίᾳ εὐρισκομένου πνευματικοῦ πατρὸς, ἀλλ' ὁμως δὲν εἶναι αὐτὴ ἡ ἀποκάλυψις, ἧτις εἶναι ἡ θέωσις ἡ ὑπερβαίνουσα τὰ νοήματα τῆς Συμβολικῆς θεολογίας, δηλαδὴ τῆς Ἁγίας Γραφῆς, τῶν Πατέρων καὶ τῶν Συνόδων. Ἡ Συμβολικὴ αὐτὴ θεολογία εἶναι θεόπνευστος καὶ ἀπλανής, ἀλλὰ μόνον ὅταν ἐρμηνεύεται ὑπὸ τῶν ἐν θεωρίᾳ εὐρισκομένων μελῶν τοῦ Σώματος τοῦ Χριστοῦ, ἧτοι τῆς Ἐκκλησίας». π. Ἰω. Ρωμανίδου, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν θεολογίαν...*, σελ. 173.*

42. ΔΣΜ, Α' Ἐναῖρ., σελ. 412 κ.ἑξ. ΔΣΜ, Β' Ἐναῖρ., σελ. 450 κ.ἑξ. ΔΣΜ, Γ' Ἐναῖρ., σελ. 486 κ.ἑξ.

43. ΔΣΜ, Α' Ἐναῖρ., σελ. 380.

προορίζει δὲ αὐτά. οὐ γὰρ θέλει τὴν κακίαν γίνεσθαι, οὐδὲ βιάζει τὴν ἀρετὴν»⁴⁴. Διακρίνει μάλιστα ὁ πατριάρχης δύο μορφές τῆς τῶν πονηρῶν ἐγκαταλείψεως ἀπὸ τὸν Θεό: τὴν «οἰκονομικὴ - παιδευτικὴ», πού ἔχει ὡς σκοπὸ νὰ ὀδηγήσει στὴ σωτηρία, καὶ τὴν «τελεία - ἀπογνωστικὴ», πού ὀδηγεῖ «πρὸς τὴν τέλειαν κόλασιν»⁴⁵. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐλεύθερος νὰ ἐπιλέξει τὸ δρόμο του. «Ἡ νοερά ψυχὴ κατὰ τὴν τοῦ ὀργάνου διάθεσιν τὴν ἑαυτῆς ἐνέργειαν δείκνυσιν»⁴⁶. Διάθεση ἢ ὁποῖα ἀναδεικνύεται μέσα ἀπὸ τις πράξεις, καθὼς «τὸ σῶμα, ὄργανον τοῦ ἀνθρώπου, ψυχῆς ὄργανον, ἀνθρώπος δὲ κυρίως κατ' αὐτὴν τὴν ψυχὴν κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν. Τὸ μὲν τῇ κτίσει ἔχομεν, τὸ δὲ ἐκ προαιρέσεως κατορθοῦμεν. ἐν τῇ πρώτῃ κατασκευῇ συνυπάρχει ἡμῖν τὸ κατ' εἰκόνα γεγενῆσθαι Θεοῦ, ἐκ προαιρέσεως δὲ κατορθοῦται τὸ καθ' ὁμοίωσιν εἶναι Θεοῦ»⁴⁷. Ἡ ἐνεργὸς παρουσία τῆς ἡσυχαστικῆς παράδοσης στοὺς λόγους τοῦ οἴκουμ. πατριάρχου Ἱερεμία, γίνεται ἀμέσως κατανοητὴ σ' αὐτὴν τὴν ἐκφορὰ τοῦ θεολογικοῦ λόγου.

Ἡ λειτουργία τῆς ψυχῆς βρίσκεται στοὺς κέντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ πατριάρχου. Νωρὶς στοὺς λόγους τοῦ εἶχε ἐπισημάνει τὴ σημασία τῆς καθάρσεως τοῦ λογιστικοῦ, τοῦ θυμοειδοῦς καὶ τοῦ ἐπιθυμητικοῦ τῆς ψυχῆς⁴⁸. Ἡ θέση αὐτὴ ἀναφέρεται εὐθέως στὴ διδασκαλία τοῦ τριμεροῦς τῆς ψυχῆς⁴⁹. Τόση εἶναι ἡ σημασία πού ἀποδίδει σὲ αὐτὴ τὴ διδασκαλία ὁ πατριάρχης ὥστε δὲ διατάζει νὰ τὴν παραθέσει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ κιόλας τῆς Α' Ἀπόκρισης. Ἐντὸς αὐτῶν τῶν πλαισίων δίνονται ἰδιαίτερη ἔμφαση στοὺς ζητήματα τῆς τηρήσεως τῶν ἐντολῶν καὶ τῆς ἀσκήσεως τῶν ἀρετῶν, ἀφοῦ τὸ ζήτημα τοῦ αὐτεξοῦσιου τοῦ ἀνθρώπου εἶναι τὸ δεύτερο πιὸ σημαντικό δογματικὸ ζήτημα αὐτοῦ τοῦ διαλόγου, ὅπως εἶδαμε. Οἱ «περιεκτικαὶ ἀρεταὶ» εἶναι ἑπτὰ: «ταπεινώσις, ἀκενοδοξία, ἀκτημοσύνη, νηστεία, ἀγνεία, ὑπομονὴ καὶ μακροθυμία», καὶ οἱ ἀντίθετές τους: «ὑπερηφανία, κενοδοξία, φιλαργυρία, γαστριμαργία, πορνεία, ἀκηδία καὶ ὀργιλότης». Ἡ σημασία τους γιὰ τὸ

44. ΔΣΜ, Β' Ἀναίρ., σελ. 453.

45. ΔΣΜ, Β' Ἀναίρ., σελ. 452.

46. ΔΣΜ, Β' Ἀναίρ., σελ. 451.

47. ΔΣΜ, Γ' Ἀναίρ., σελ. 487.

48. ΔΣΜ, Α' Ἀναίρ., σελ. 379.

49. Τὸ σύνολο τῶν Πατέρων καὶ ἰδιαίτερα οἱ νηπτικοὶ πατέρες ἀναφέρονται στὴ διδασκαλία τοῦ τριμεροῦς τῆς ψυχῆς. Ἡ ψυχὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία μέρη, τὰ ὅποια εἶναι: ὁ νοῦς, ὁ λόγος καὶ ἡ ψυχὴ ἢ πνεῦμα. Αὐτὴ ἡ διάκριση γίνεται συνεπεία τῆς «κατ' εἰκόνα» δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ Θεὸ (βλ. Χαροῦ αλ. Γ. Σωτηροπούλου, *Οἱ Νηπτικοὶ Πατέρες περὶ τῆς κατὰ Χριστὸν τελειώσεως τοῦ ἀνθρώπου*, Ἀθήνα, 1991, σελ. 163 κ.έξ. Ἱερόθεου Βλάχου,

προσωπικὸ βίωμα τοῦ κάθε πιστοῦ εἶναι τεράστια, «ὄθεν... τῇ μὲν ὀρθῇ πίστει τὸ λογικὸν ἐκκαθάρωμεν. ταῖς ἀρεταῖς δὲ καὶ μᾶλλον ταῖς γενικαῖς, ἀνδρεία, σωφροσύνη, δικαιοσύνη τε καὶ φρονήσι, ἐν αἷς καὶ αἱ λοιπαὶ κεφαλαιώδεις ἀρεταὶ πᾶσαι εἰσὶ, καταγνίζοντες ἑαυτούς, εἰς ἀπάθειαν, ὡς δυνατόν, ἔλθωμεν καὶ ὅλοι ζῶμεν κατὰ Χριστόν, τὴν ἀληθῆ πίστιν Χριστοῦ καὶ τὸν βίον αὐτοῦ ἐν ἑαυτοῖς περιφέροντες. καὶ ἀγαπῶμεν τὸν Χριστὸν καὶ τὰς ἐντολὰς ἐκπληρῶμεν, καὶ ναοὶ γινώμεθα Χριστοῦ, καὶ εὐωδία καὶ ἡγιασμένοι αὐτοῦ, ἵνα καὶ τῆς ἀθανάτου αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ ζωῆς καὶ δόξης καὶ βασιλείας ἐπιτύχωμεν αἰωνίως, χάριτι αὐτοῦ, καὶ οὐ μόνοις τοῖς ἐκ δικαιοσύνης ἔργοις ἡμῶν, κατὰ τὴν ἀψευδῆ αὐτοῦ ἐπαγγελίαν»⁵⁰.

Ἡ ἄσκηση τῶν ἀρετῶν δὲν εἶναι ἀποκομμένη ἀπὸ τὸ ζήτημα τῶν ἀγαθῶν ἔργων, στὸ ὁποῖο ἡ Μεταρρύθμιση εἶχε δώσει μεγάλη σημασία ἐξαιτίας τῶν παπικῶν παρεκτροπῶν, γι' αὐτὸ ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης θέτει τὸ ζήτημα καὶ στὶς τρεῖς ἀποκρίσεις του⁵¹. Αὐτὸ γίνεται γιὰ δύο λόγους: α) Οἱ παπικὲς παρεκτροπὲς ὀδήγησαν τὴ Μεταρρύθμιση στὴν πλήρη ἄρνηση τῆς ἀναγκαιότητος τῶν ἀγαθῶν ἔργων, μὲ συνέπεια στὴ Δύση νὰ ἀναπτυχθοῦν δύο διαμετρικὰ ἀντίθετες θέσεις γιὰ τὸ θέμα, οἱ ὁποῖες εἶχαν ἐξέλθει τῶν ὁρίων τῆς Ὁρθοδοξίας. β) Μὲ αὐτὸ τὸ ζήτημα αἰχμῆς γιὰ τὴ μεταρρυθμισμένη θεολογία ἀνοίγονταν ἓνα τεράστιο πεδίο γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας καὶ μποροῦσε νὰ ἀποτελέσει τὴ βάση μιᾶς μελλοντικῆς συμφωνίας αὐτοῦ τοῦ διαλόγου (ἂς μὴ ξεχνᾶμε ὅτι οἱ παπικὲς παρεκτροπὲς ὑπῆρξαν ἢ ἀφορμὴ γιὰ νὰ ξεσπάσει ἡ Μεταρρύθμιση). Παραλλήλως τὸ γεγονός καὶ μόνο, ὅτι τὸ ζήτημα τῶν ἀγαθῶν ἔργων εἶναι στὴ βάση του πρακτικὸ, προσέφερε τὴν εὐκαιρία μέσα ἀπὸ ἓνα ζήτημα πρακτικῆς φύσεως νὰ ἀναπτυχθεῖ ἡ ἡσυχαστικὴ θεολογία, ἡ ὁποία ἔχει σαφῶς πρακτικὲς διαστάσεις ὡς περιεχόμενο πνευματικῆς καὶ σωματικῆς ἀσκήσεως. Ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα τῶν ἀγαθῶν ἔργων εἶναι εὐθύς. «Ἡ γὰρ πίστις ἢ ἄνευ ἔργων νεκρὰ ἐστίν»⁵², ἀλλὰ καὶ «χωρὶς θείων ἔργων σωθῆναι ἀδύνατον»⁵³.

Μητροπολίτη Ναυπάκτου, Ὁρθόδοξη Ψυχοθεραπεία (πατερικὴ θεραπευτικὴ ἀγωγή), Ἀθήνα 1992 (1986), σελ. 98 κ. ἐξ.) «Ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, ὡς κατ' εἰκόνα Θεοῦ, εἶναι τριαδική». (Γερσόθεου Βλάχου, ὅπ. παρ., σελ. 113).

50. ΔΣΜ, Α' Ἀναίρ., σελ. 379.

51. ΔΣΜ, Α' Ἀναίρ., σελ. 385 κ.ἐξ. ΔΣΜ, Β' Ἀναίρ., σελ. 453 κ.ἐξ. ΔΣΜ, Γ' Ἀναίρ., σελ. 486 κ.ἐξ.

52. ΔΣΜ, Α' Ἀναίρ., σελ. 380.

53. ΔΣΜ, Α' Ἀναίρ., σελ. 385.

Διότι «*ἡ χάρις ἔργων, τὰ ἔργα χάριτος, ὡς τὸ φῶς ὄψεως, ἡ ὄψις φωτός, ἡ ψυχὴ σώματος, τὸ σῶμα ψυχῆς. Κυρίως οὖν ὄντων ἀμφοτέρων τῶν πρὸς σωτηρίαν φερόντων, ἀναμφιβόλως δεῖ καὶ ἀμφοτέρα ἔχειν, πίστιν ὀρθὴν μετὰ τῶν ἔργων, καὶ ἔργα ἀρετῆς διὰ τῆς πίστεως, καὶ πιστεῦειν ἀδιστάκτως*»⁵⁴. Ἄλλωστε, ὅπως ὁ Θεὸς μᾶς ἀπεκάλυψε τὸ τριουπόστατο, ἔτσι μᾶς ὑπέδειξε τὴν πίστη, τὴν ἐλπίδα καὶ τὴν ἀγάπη ὡς ὁδὸ σωτηρίας, «*τρισοχρυσόπλοκος ἴρις, παρ' ἡμῶν τηρουμένη, τὴν σωτηρίαν ἡμῖν προξενεῖ*»⁵⁵.

Στὴ θεολογία τοῦ πατριάρχῃ Ἱερεμία ὑπάρχει ἡ προοπτικὴ τῆς προόδου⁵⁶. Ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ἀντιμετωπίζεται ὡς πορεία, ὡς ὁδός, ὡς ἀτραπός. Ἡ διδασκαλία περὶ τῆς πνευματικῆς τελειώσεως, δηλαδὴ τῆς πορείας τοῦ χριστιανοῦ πρὸς τὴ θέωση, εἶναι διαρκῶς παρούσα σὲ ὅλο τὸ μῆκος τοῦ διαλόγου. Εἶναι φυσικὸ λοιπὸν νὰ ἀναπτύσσεται ἐπιμελῶς ἡ διδασκαλία περὶ νοῦ καὶ καθαρισμοῦ τῆς Καρδίας. Ἡ μετάνοια εἶναι ἡ ὁδός, μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία ἀνοίγει ὁ δρόμος τῆς σωτηρίας. «*Ὁ εἰς τὸ βάραθρον πεσὼν τῆς ἀμαρτίας, ἐὰν μὴ τὸν μολυσμὸν οὐχ ὕδατι καθαρῇ, ἀλλὰ πολλῶ κόπῳ καὶ χρόνῳ καὶ μετανοίᾳ ἀκριβεῖ, δάκρυσιν...*»⁵⁷. Σημειώνει μάλιστα ὁ πατριάρχῃς ὅτι «*ἐν ᾧ δὴ καὶ τῶν μοναχῶν, ὡς δεῖ διαγόντων, εἰσάγεται σχῆμα, ὡς τῆς μετανοίας ὑπάρχον ἐνέχυρον*»⁵⁸. Ἡ μετάνοια ἀποτελεῖ τὴ βάση τοῦ μυστηρίου τῆς ἐξομολογήσεως. «*Εἰ οὖν καὶ ἐν τισιν ἡμάρτομεν, ἀλλὰ τῷ ἀναμαρτήτῳ διὰ μετανοίας ἀληθοῦς καὶ ἐξομολογήσεως προσέλθωμεν, καὶ τελειᾶν ἀποχὴν τῶν κακῶν ἐνδειξώμεθα, μετὰ παρηγορίας προσερχόμενοι τῇ μετανοίᾳ, ἵνα λάβωμεν ἔλεον, καὶ οἶον ζητοῦμεν*»⁵⁹. «*Διὰ συντετριμμένης καρδίας καὶ πίστεως ὑγιοῦς*»⁶⁰. Γιὰ νὰ προχωρήσει πρὸς τὴν τελείωση ὁ πιστὸς μόνο αὐτὸς ὁ δρόμος ὑπάρχει. «*Τελειοῦντες γάρ, ὡς δυνατόν, τὸν κατὰ πνεῦμα νόμον δικαιοθησόμεθα, μὴ ἐκπίπτοντες*

54. ΔΣΜ, Β' Ἀναίρ., σελ. 454.

55. ΔΣΜ, Β' Ἀναίρ., σελ. 455.

56. Ἦδη στὸ ἔργο τοῦ ὁσίου Ἰωάννη τῆς Κλίμακος (ΣΤ' αἰώ.), τὸ γνωστὸ ὡς «Κλίμαξ» ἀπὸ ὅπου πῆρε καὶ τὸ ὄνομά του ὁ συγγραφέας, εἶναι σαφῶς διατυπωμένη ἡ προοπτικὴ τῆς προόδου στὴν πνευματικὴ ζωὴ, θέση τὴν ὁποία συναντοῦμε στὸ σύνολο τῶν πατέρων. Βλ. π. Ἰω. Ρωμανίδου, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν θεολογίαν...*, σελ. 146. Χαρ. Σωτηρόπουλου, *Νηπτικοὶ καὶ Πατέρες τῶν Μέσων Χρόνων*, Ἀθήναι 1990. Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Σιναΐτου, *Κλίμαξ*, Ὁρωπὸς Ἀττικῆς 1992 (ἐκδ. Ἱ. Μον. Παρακλήτου).

57. ΔΣΜ, Α' Ἀναίρ., σελ. 387.

58. ΔΣΜ, Α' Ἀναίρ., σελ. 389.

59. ΔΣΜ, Α' Ἀναίρ., σελ. 381.

60. ΔΣΜ, Α' Ἀναίρ., σελ. 396.

μέντοι τῆς χάριτος διὰ τὴν εἰς τὸ βάθος τῆς ψυχῆς κάθαρσιν τοῦ λόγου διάβασιν»⁶¹.

«Ἀγῶνος χρεία» γὰρ νὰ «μορφωθῶμεν τὸν ἔσω ἄνθρωπον» στὴν πορεία τῆς πνευματικῆς ζωῆς, «ἵνα πρὸς οὐρανὸν ὀδηγηθῶμεν ἀπλανῶς»⁶². «Ἐκ γὰρ τῆς καρδίας ἐξέρχονται λογισμοὶ πονηροί, πορνεῖαι, μοιχεῖαι καὶ τὰ ὅμοια»⁶³ παρατηρεῖ ὁ πατριάρχης καὶ ἀκολουθώντας τὴν ἀγιογραφικὴ παράδοση συμπληρώνει «ἴμακάριοι οἱ καθαροὶ τῆ καρδία, ὅτι αὐτοὶ τὸν Θεὸν ὄψονται"... ὅσον ὁ ἡμέτερος νοῦς νοεῖ, καὶ ἡ ἡμετέρα ἰσχύει δύναμις»⁶⁴. Γιὰ νὰ συνεχίσει: «πῶς ἐξολοθρευσω τὰ ἐν ἐμοὶ πάθη, καὶ μέτοχος γένωμαι τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ; Σπουδάσω ἄμωμον τέκνον τοῦ Θεοῦ γενέσθαι καὶ εἰσελθεῖν εἰς ἐκείνην τὴν κατάπανσιν, ὅπου πρόδρομος ὑπὲρ ἡμῶν εἰσηλθεν Ἰησοῦς. καταφέρω δάκρυα ὡς χειμῶνες. λούσω καθ' ἐκάστην νύκτα τὴν κλίνην μου, ἵνα ἐκ θλίψεως καὶ συνοχῆς καρδίας ἐλεθῶ. καί, ὡς ἡ Μαρία, τὴν ἀγαθὴν ἐκλεξάμενος μερίδα, εἰσακουσθῶ καὶ τοῦ ἐπουρανίου ἄρτου ἀξιωθῶ»⁶⁵. Καὶ παρατηρεῖ «διὸ καὶ ὀλίγοι εἰσὶν οἱ εἰσερχόμενοι εἰς τὴν βασιλείαν, ἣν εἰ βούλει ἀρπάσαι, γενοῦ βιαστής»⁶⁶. «Οὕτω γὰρ ὀψόμεθα τὸ σωτήριον τοῦ Θεοῦ, καθαροὶ τῆ καρδία γενόμενοι, πίστει ἀληθεῖ καὶ ἔργοις κηρύττουσι τὴν πίστιν, τὰς θείας ἀναβάσεις τοῦ λόγου ποιούμενοι»⁶⁷. Αὐτὸς ὁ λόγος μᾶς καθοδηγεῖ καὶ μᾶς προσδιορίζει τὸ χῶρο τῆς πνευματικῆς πορείας. Ὁ θεολογικὸς λόγος τοῦ πατριάρχου δὲν ἔχει ἄλλο σκοπὸ, παρὰ νὰ διδάξει τὴν ὁδὸ τῆς καθαρῆς καρδίας καὶ τοῦ φωτισμοῦ. «Τοῦτο τὸ πῦρ, τὴν ἐν τῷ ἔνδον ὀφθαλμῷ κατακαῖον, καθαρὸν ἀποκαθίστησιν, ἵνα, ἀπολαβὼν τὸ κατὰ φύσιν διορατικόν, ὁρᾷ διηνεκῶς τὰ τοῦ Θεοῦ θαυμάσια, κατὰ τὸν λέγοντα, "ἀποκάλυψον τοὺς ὀφθαλμούς μου, καὶ κατανοήσω τὰ θαυμάσια ἐκ τοῦ νόμου σου"»⁶⁸.

Γίνεται ἐπομένως κατανοητό, ὅτι ἡ ἡσυχαστικὴ ἐμπειρία εἶναι κυρίαρχος. Αὐτὸ φαίνεται σὲ ζητήματα τῆς καθημερινῆς ζωῆς, ὅπως καὶ στὸ ζήτημα τοῦ μοναχισμοῦ⁶⁹. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ Μεταρρύθμιση

61. ΔΣΜ, Β' Ἀναίρ., σελ. 453.

62. ΔΣΜ, Α' Ἀναίρ., σελ. 383.

63. ΔΣΜ, Α' Ἀναίρ., σελ. 387.

64. ΔΣΜ, Α' Ἀναίρ., σελ. 387.

65. ΔΣΜ, Α' Ἀναίρ., σελ. 418.

66. ΔΣΜ, Α' Ἀναίρ., σελ. 426.

67. ΔΣΜ, Β' Ἀναίρ., σελ. 455.

68. ΔΣΜ, Β' Ἀναίρ., σελ. 430.

69. ΔΣΜ, Α' Ἀναίρ., σελ. 410 κ.ἑξ. ΔΣΜ, Β' Ἀναίρ., σελ. 462 κ.ἑξ. ΔΣΜ, Γ' Ἀναίρ., σελ. 488 κ.ἑξ.

ἀντιτάχθηκε στὴν ἐπίκληση τῶν Ἁγίων, τὴν τιμὴ τῶν ἁγίων λειψάνων καὶ στὴν προσκύνηση τῶν εἰκόνων. Ζητήματα βέβαια γιὰ τὰ ὁποῖα εἶχαν δογματίσει τόσο ἀτομικὰ οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ὅσο καὶ συνοδικά. Αὐτὴ ἡ πραγματικότητα ἦταν φυσικὸ νὰ προκαλέσει τὴν ἔντονη ἀντίδραση τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη καὶ εὐθέως νὰ δηλώσει στοὺς συνομιλητές του, ὅτι «*τοῦτο ἡμεῖς οὐκ ἀποδεχόμεθα*». Διότι «*τιμαὶ ὀφείλονται τοῖς ἁγίοις παρ' ἡμῶν*»⁷⁰. Ὁ πατριάρχης εἶναι ἀναγκασμένος νὰ παραθέσει σύνολη τὴν ἁγιογραφικὴ καὶ πατερικὴ παράδοση σ' αὐτὸ τὸ τμῆμα τοῦ διαλόγου. Ξεκαθαρίζει ὅτι ἡ ἐπίκληση καὶ ἡ λατρεία ἀρμόζει μόνο στὸν Θεό, ἀλλὰ «*μεσίτας ποιούμεθα τοὺς ἁγίους πάντας*»⁷¹. Ἀφιερώνουμε μάλιστα τοὺς Ναοὺς στοὺς ἁγίους, ὅπως ἀποδίδουμε τὸ στεφάνι στοὺς νικητὲς τῶν ἀγῶνων (ἐδῶ πρὸς ἐπίρρωση τῶν λόγων τοῦ ὁ Πατριάρχης ἀξιοποιεῖ ἀνάλογη διατύπωση τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου)⁷². «*Ἀλλὰ καὶ τὰ τούτων ἅγια λείψανα πολυτρόπως τὰς εὐεργεσίας πηγάζουσι. Καὶ μηδεὶς ἀπιστεῖτω. Εἰ γὰρ ἐξ ἀκροτόμου πέτρας ὕδωρ ἐν ἐρήμῳ ἐπήγαγε, καὶ ἐκ σιαγόνος ὄνου ὕδωρ τῷ Σαμψὼν διψῶντι, ἐκ μαρτυρικῶν λειψάνων τοιαῦτα γίνεσθαι ἄπιστον; οὐδαμῶς, τοῖς εἰδόσι τὴν τῶν ἁγίων δύναμιν παρὰ Θεοῦ καὶ τὴν τιμὴν*»⁷³. Στὸ ζήτημα μάλιστα τῆς προσκύνησης τῶν εἰκόνων ἐπαναλαμβάνει διαρκῶς τὸ ὅτι «*ἡ τῆς εἰκόνοσ τιμὴ τὸ πρωτότυπον διαβαίνει*». Στὶς αἰχμὲς τῶν λουθηρανῶν, ὅτι καὶ οἱ πατέρες καὶ ἡ Ἁγία Γραφὴ καταδικάζουν τὴν προσκύνηση τῶν εἰκόνων, ἀπαντᾷ εὐστοχα, ἀξιοποιώντας τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ τοῦ προσφέρει ἡ παράδοση⁷⁴. Καὶ καταλήγει ὁ πατριάρχης «*διό, ἀδελφοί, σπῶμεν ἐν τῇ πέτρᾳ τῆς πίστεως καὶ τῇ παραδόσει τῆς Ἐκκλησίας, μὴ μεταίροντες ὄρια, ἃ ἔθεντο οἱ ἅγιοι πατέρες ἡμῶν, μὴ διδόντες τόπον τοῖς βουλομένοις καινοτομεῖν καὶ καταλύειν τὴν οἰκοδομὴν τῆς ἁγίας τοῦ Θεοῦ Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας. Εἰ γὰρ δοθῇ ἄδεια παντὶ βουλομένῳ, κατὰ μικρὸν ὄλον τὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας καταλυθήσεται. Μὴ ἀδελφοί, μὴ τέκνα φιλόχριστα τῆς Θεοῦ Ἐκκλησίας, ἀλλὰ προσκυνήσωμεν καὶ λατρεύσωμεν μόνῳ τῷ κτίστῃ καὶ δημιουργῷ, ὡς φύσει προσκυνητῷ Θεῷ. προσκυνήσωμεν τῇ ἁγίᾳ Θεοτόκῳ οὐχ ὡς Θεῷ, ἀλλ' ὡς μητρὶ Θεοῦ κατὰ σάρκα. καὶ προσκυνήσωμεν καὶ τοῖς ἁγίοις, ὡς ἐκλεκτοῖς φίλοις Θεοῦ καὶ παρόρησιαν ἔχουσι πρὸς αὐτόν*»⁷⁵.

70. ΔΣΜ, Α' Ἀναίρ., σελ. 410.

71. ΔΣΜ, Α' Ἀναίρ., σελ. 421.

72. ΔΣΜ, Α' Ἀναίρ., σελ. 410.

73. ΔΣΜ, Β' Ἀναίρ., σελ. 462.

74. ΔΣΜ, Β' Ἀναίρ., σελ. 464 κ.ἐξ.

75. ΔΣΜ, Β' Ἀναίρ., σελ. 467.

Τὸ ἴδιο ὁμως σοβαρὴ παρέκκλιση ἐκ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως ἦταν καὶ ἡ ἄρνηση τῆς ἀσκητικῆς ζωῆς καὶ τῆς μοναστικῆς πολιτείας. Ἡ σημασία ποὺ ἀποδίδει σὲ αὐτὸ τὸ θέμα ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης εἶναι μεγάλη, ἀφοῦ τὸ θέτει μὲ ἐπίφαση καὶ στὶς τρεῖς ἀποκρίσεις του. Οἱ λουθηρανοὶ ἀρνοῦντο ὅτι ἡ ἔννοια τῆς ἀκτημοσύνης καὶ τῆς μοναστικῆς πολιτείας ὑπάρχει στὸ Εὐαγγέλιο καὶ δέχονταν ὅτι ἡ σημασία τῶν λόγων εἶναι ἀλληγορικὴ. Στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ὁμως «*τοῦτο... οὐκ ἀλληγορικῶς νοοῦμεν ἢ τροπολογικῶς, ἀλλ' αἰσθητῶς καὶ πραγματικῶς*»⁷⁶. Ἡ αἰώνιος ζωὴ ἀπαιτεῖ πιστὴ τήρηση τῶν ἐντολῶν τοῦ Χριστοῦ. Ὁ πατριάρχης ἀξιοποιεῖ τοὺς λόγους τῶν πατέρων γιὰ τὴν ἀσκητικὴ ζωὴ καὶ ἐπαναλαμβάνει τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ Μεγ. Βασιλείου, «*ἀγγελικὴ πολιτεία*». Μιλáει γιὰ τὶς ἀρετές, τὴ νηστεία, τὶς ἀγρυπνίες, τὴν ὑποταγὴ, τὴν ἡσυχία, τὶς ψαλμωδίες, τὶς προσευχές, τὰ δάκρυα, τὴν ὑπομονή, τὰ μοναστήρια καὶ τοὺς κανόνες ποὺ διέπουν τὴ λειτουργία τους. Ὅχι ὡς ἀπλὴ παράθεση ἐννοιῶν καὶ λόγων, ἀλλὰ ὡς πραγματικότητες ἀγώνα καὶ ἀσκητικοῦ βίου. Καλεῖ στὴν πράξη, μὲ τὸ λόγο του, τοὺς συνομιλητὲς του νὰ ἀκολουθήσουν τὸ παράδειγμα τῆς Ἐκκλησίας. Γιὰ νὰ καταλήξει: «*ἀθετεῖτε δὲ καὶ τὸ ἐξομολογεῖσθαι ἀλλήλοις, καὶ ἔτι πρὸς τοῦτοις τὴν μοναστικὴν πολιτείαν καὶ ἰσάγγελον. Καὶ ἡμεῖς πρὸς ταῦτά φαμεν, ὅτι τὰ περὶ τούτων θεῖα ῥητὰ οὐχ ἠρμήνευσαν θεολόγοι τοιοῦτοι, ὅποιοί ἐστε ὑμεῖς, οὐδὲ ὁ θεῖος Χρυσόστομος ἢ ἄλλός ποτε τῶν μακαρίων καὶ κατ' ἀλήθειαν θεολόγων ἐκείνων ἀνδρῶν ὡσπερ χειμάρρους παρεσύρη, ἀλλ' αὐτὸς τε καὶ οἱ κατ' αὐτὸν θεῖοι ἄνδρες, πλήρεις ὄντες ἀγίου Πνεύματος καὶ θαύματα ποιοῦντες παράδοξα, ζῶντές τε καὶ θανόντες, ἠρμήνευσαν ὡς ἠρμήνευσαν, καὶ τὰς τοιαύτας παραδόσεις ἀποδεξάμενοι, ὡς ἀναγκαίας καὶ εὐσεβεῖς ἀλληλοδιαδόχως ἡμῖν φέροντες παρέδωκαν*»⁷⁷.

Χωρὶς περιστροφές ὁ λόγος τοῦ πατριάρχου εἶναι εὐθύς, τὸ ἡσυχαστικὸ ὕφος ἀναδεικνύεται διαρκῶς. Τὸν ἡσυχαστικὸ χαρακτήρα τῶν ἀποκρίσεων ἐπιβεβαιώνει ἡ ὀρολογία. Οἱ ὄροι καρδιά, θεωρία,

76. ΔΣΜ, Α' Ἐναίρ., σελ. 410. Ἐχει κατανοηθεῖ σήμερα ἰδιαίτερος ἡ σημασία τῶν θέσεων τῆς Μεταρρύθμισης γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς Δύσης καὶ γιὰ τὴν ιδέα τοῦ πλουτισμοῦ. Πρῶτος ὁ Μὰξ Βέμπερ παρατήρησε αὐτὴ τὴν πραγματικότητα καὶ ἔγραψε τὸ περίφημο ἔργο του «*Ἡ Προτεσταντικὴ Ἠθικὴ καὶ τὸ Πνεῦμα τοῦ Καπιταλισμοῦ*». Βλ. Νικ. Χ. Τάτση, *Κοινωνιολογία*, τ. 1, Ἀθήνα 1989. Ν. Rosenberg - L. E. Birdzell, *Πῶς Πλούτησε ἡ Δύση*, Ἀθήνα 1987.

77. ΔΣΜ, Γ' Ἐναίρ., σελ. 488.

πράξη, ἀρετές, ἐντολές, θέωση, ἀκηδία, φῶς, ἄσκηση, πάθος καὶ ἀπάθεια, κάθαρση, λογισμοί, νήψη, νοῦς, προσευχή, νηστεία, φωτισμός, μετάνοια, εἶναι μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ κυριαρχοῦν σὲ ὅλο τὸ πλάτος τῶν ἀποκρίσεων⁷⁸. Ἡ χρῆση τῶν ὄρων αὐτῶν εἶναι βιωματικὴ καὶ εἶναι σαφές, ὅτι ἔχουν ἀναφορὰ στὴν ἐμπειρία συνόλης τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως αὐτὴ βιώνεται ἀπὸ τὸν συγγραφέα τῶν ἀποκρίσεων. Ἡ θεολογία τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας εἶναι ἐμπειρικὴ καὶ αὐτὴ τὴν προοπτικὴ τῆ βρίσκουμε σὲ ὁλόκληρο τὸν ἱστορικὸ τῆς βίῃ. Ἄν μάλιστα ἀποδεχθοῦμε τὶς ἀποκρίσεις, ὡς συλλογικὸ ἔργο τῶν θεολόγων τοῦ Πατριαρχείου ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, γίνεται σαφές, ὅτι ἡ ἡσυχαστικὴ θεολογία ἦταν ἡ κοινὴ γλῶσσα καὶ ὁ κοινὸς τρόπος ἐπικοινωνίας. Ἀναδεικνύονται λοιπὸν δύο διαφοροετικοὶ λόγοι, τοὺς ὁποίους χαρακτηρίζει τὸ «θεολογεῖν» ἢ τὸ «τεχνολογεῖν». Ἡ δομὴ αὐτῶν τῶν λόγων συντίθεται ἀπὸ τὶς προϋποθέσεις τῶν φορέων τους. Εὐστοχα ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης διαπιστώνει αὐτὴ τὴ διαφορὰ τόσο στὸ μέγεθος, ὅσο καὶ στὸ περιεχόμενο. Ὁ πατριάρχης ἀπέχει ἀπὸ τὸ νὰ «τεχνολογεῖ».

Ὁ ἡσυχαστικὸς λόγος τοῦ πατριάρχου δηλώνει τὴν ἐμμονὴ στὴν ὀρθοδοξία τῆς πίστεως. Ἡ διαφύλαξη τῆς ὀρθοδοξίας ἀποτελεῖ τὸ κέντρο τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Ὁρθοδοξία σημαίνει ὀρθοπραξία, καὶ ἄνευ τοῦ ἐνὸς ἀναιρεῖται τὸ ἄλλο («Καὶ τὸ καλόν, οὐ καλόν, ὅταν μὴ καλῶς γίνηται»)⁷⁹. Τὰ δόγματα πίστεως εἶναι ἀπαρασάλευτα καὶ σεβαστὰ εἰς τοὺς αἰῶνας. Οἱ ἀποφάσεις τῶν Συνόδων, Οἰκουμενικῶν καὶ Τοπικῶν, ὀφείλουν νὰ εἶναι σεβαστῆς ἀπὸ ὅλους καὶ κανεὶς δὲν ἔχει δικαίωμα νὰ τὶς παραχαράξει, καθὼς ἔτσι παραχαράζει τὴν ἴδια τὴν πίστη. «Ὡστε τὸ μικρότατον οὐκ ἔστι μικρόν, ἀλλὰ σχεδὸν τὸ ὅλον ἐστίν. ὅταν οὖν μικρόν τι πλημμελήσωμεν ἢ καὶ ῥαθυμίσωμεν, μὴ παρίδωμεν τὸ μικρόν, ἐπεὶ ταχέως παροφθὲν τοῦτο μέγα γίνεται»⁸⁰. Σ' ὅλη τὴ διάρκειά τοῦ διαλόγου ὁ πατριάρχης ἀνέτρεξε πολλὰ φορὲς στίς ἀποφάσεις τῶν Συνόδων. Ἐξαιτίας ὅμως καὶ τῆς φύσεως τοῦ διαλόγου, ἀφιερώνεται ἓνα μεγάλο μέρος στὸ ζήτημα τῶν μυστηρίων⁸¹.

78. Γιὰ τὴ σημασία καὶ τὴ χρῆση τῆς ἡσυχαστικῆς ὀρολογίας βλ. Μητρ. Ἰεροθέου Σ. Βλάχου, *Μικρὰ Εἴσοδος στὴν Ὁρθόδοξη Πνευματικότητα*. Ἀθήνα 1992, σελ. 149 κ.ἑξ. π. Ἰω. Ρωμανίδου, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν θεολογίαν...*, σελ. 118, 120, 157.

79. ΔΣΜ, Β' Ἀναίρ., σελ. 464.

80. ΔΣΜ, Α' Ἀναίρ., σελ. 425.

81. ΔΣΜ, Α' Ἀναίρ., σελ. 388 κ.ἑξ. ΔΣΜ, Β' Ἀναίρ., σελ. 459 κ.ἑξ. ΔΣΜ, Γ' Ἀναίρ., σελ. 488.

Τὰ μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἑπτὰ καὶ εἶναι πραγματικὰ καὶ θεοσύστατα. Ἡ ἄρνηση τῶν μυστηρίων ἀποτελεῖ ἄρνηση τῆς σωτηρίας. Τὸ μέγεθος ὅμως τῶν διαφορῶν σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα ἦταν τόσο μεγάλο, ὥστε νὰ ἐξαναγκασθεῖ ὁ πατριάρχης στὴν Γ' Ἀπόκριση ἀπλὰ νὰ ἀναφερθεῖ ἐπιγραμματικά. Ἀξίζει νὰ σημειώσουμε ὅτι ζήτημα, σὸ ὁποῖο οἱ λουθηρανοὶ παρέκκλιναν τῆς ὀρθῆς πίστεως, ἀντιμετωπιζόταν μὲ τὶς ἀνάλογες ἀποφάσεις κατὰ τῶν αἰρέσεων πού εἶχαν κατὰ καιροὺς ἐμφανισθεῖ. Ἔτσι, οἱ λουθηρανοὶ ἀντιμετωπίζονται ὡς αἵρεση, χωρὶς αὐτὸ νὰ τοὺς δηλώνεται εὐθέως.

Τὸν ἡσυχαστικὸ χαρακτήρα τῶν ἀποκρίσεων τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου ἀποδεικνύει καὶ τὸ ὕφος τῶν ἐπιστολῶν. Ἡ ἡρεμία, ἡ πραότητα καὶ ἡ γαλήνη τοῦ λόγου, εἶναι ἐνδεικτικὰ σημεῖα τῆς εἰρήνης τοῦ πνεύματος, τῆς νηνεμίας τῆς ψυχῆς. Ἐχουμε ἐπισημάνει ὅτι ἀνάμεσα σὲ τὶς ἀποκρίσεις ὑπάρχουν χαρακτηριστικὲς διαφορές. Ἡ πρώτη ἀπόκριση ἔχει σαφῶς διδακτικὸ χαρακτήρα. Ἡ ἀναίρεση τῆς Αὐγουσταίας Ὁμολογίας ἀποτελεῖ μόνον τὴν ἀφορμὴ καὶ τὴ βάση τοῦ διαλόγου. Μὲ μοναδικὴ εὐγένεια ὁ λόγος ἀπομακρύνεται καὶ παραμερίζει κάθε ἐξωτερικὸ στοιχεῖο, μετατίθεται στὴν πνευματικὴ λειτουργία τοῦ *ἔσω ἀνθρώπου*. Ὅταν ὁ λόγος πιά ἔχει τελειώσει κάθε ἄλλη ἐντύπωση ἔχει σβῆσει, ὁ ἀναγνώστης δὲ χρειάζεται πιά τὴν Αὐγουσταία Ὁμολογία, γιατί ἀπλὰ ἔχει βαδίσει πέρα, ἔξω καὶ μακριὰ ἀπὸ αὐτή. Αὐτὴ ἡ πραγματικότητα πρέπει νὰ τρομάζε τοὺς λουθηρανούς καὶ ἡ ἀποκάλυψη τῆς ἀδυναμίας τοῦ λόγου τοὺς ἦταν ὀλοκληρωτικὴ. Μόνον μία δυνατότητα ἐνέχει ὁ καθαρὸς λόγος τοῦ πατριάρχου, ἐπιστροφή στὴν Ὁρθοδοξία. Βέβαια σ' αὐτὴ τὴ δυνατότητα ὑπάρχει καὶ ἡ ἀντίθετη φορὰ, ἡ ἐθελουφλία, ἡ ἀπολυτοποίηση, ἡ ἐμμονὴ στὴν κακοδοξία (τὴν πορεία πού ἀκολούθησαν στὴν ἀνταπόκρισή τους οἱ λουθηρανοί). Γι' αὐτὸ ὁ λόγος δὲν εἶναι ἀποκλειστικὰ ἀναιρετικὸς στὴν Α' Ἀπόκριση. Ὁ χαρακτήρας του εἶναι κατεξοχὴν διδακτικὸς.

Αὐτὸς ὁ λόγος ὅμως δὲν παύει οὔτε στιγμὴ νὰ εἶναι προφητικὸς καὶ πατερικὸς. Ὁ πατριάρχης, ὡς πνευματικὸς πατὴρ, ἀγωνιᾷ γιὰ τὰ ἀπωλεσθέντα τέκνα του καὶ ὡς πατέρας φέρεται καὶ σὲ τὶς ἄλλες δύο ἀποκρίσεις, ἀκόμα καὶ ἂν τὸ ἀδιέξοδο προδιαγράφεται. Ὁ λόγος σταδιακὰ σκληραίνει, ἀλλὰ καὶ βαθαίνει, χάνεται, ἀπομακρύνεται. Ἡ ποιμαντικὴ του χρῆση γίνεται ἀναγκαία, ἀφοῦ ἡ αἵρεση σκιαρίζει τὴν ψυχὴ τῶν λουθηρανῶν συνομιλητῶν. Ἡ ἀδυναμία κοινωνίας πηγάζει ἀπὸ τὴν ἀδυναμία ἐπικοινωνίας πνευματικῆς. Ἔτσι καὶ τὸ ὕφος διαβαθμίζεται. Ἡ Γ', μάλιστα, ἀπόκριση χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ συντομία τοῦ λόγου, τὴν εὐθύτητα. Ἡ παρρησία χαρακτηρίζει τὸ λόγο τοῦ πατριάρχου. Καὶ δὲ διστάζει νὰ γράφει στοὺς συνομιλητὲς του: *«ἡμεῖς*

δὲ ἐν τοῖς χαρίσμασιν ἀμώμητοι γινώμεθα, ἐν κόποις, ἐν ἀγρυπνίαις, ἐν νηστείαις, ἐν ἀγνόητι. καὶ ἕως οὗ περίεσμεν, ἐργαζώμεθα τὰ πνευματικά, τὸν τῆς παροικίας χρόνον ἐν φόβῳ καλῶς ἀνατρεφόμενοι καὶ θείως κατ' ἐντολήν, ἐν ἀγάπῃ ἀνυποκρίτῳ, ἐν λόγῳ ἀληθείας, ἐν δυνάμει Θεοῦ, τὸ πᾶν τῶν ἡμετέρων ἀνατιθέντες Θεῷ, καὶ αὐτοῦ τὰ κατορθώματα πάντα λογιζόμενοι»⁸².

Ἄξιοσημείωτο εἶναι τὸ τέλος αὐτοῦ τοῦ διαλόγου, ὅπου ὁ πατριάρχης δηλώνει: «ἀξιούμεν δὲ ὑμᾶς τοῦ λοιποῦ μὴ κόπους παρέχειν ἡμῖν, μηδὲ περὶ τῶν αὐτῶν γράφειν καὶ ἐπιστέλλειν, εἴ γε τοὺς τῆς Ἐκκλησίας φωστήρας καὶ θεολόγους ἄλλοτε ἄλλως μεταχειρίζεσθε, καὶ τοῖς λόγοις τιμώντες αὐτοὺς καὶ ἐπαίροντες, τοῖς ἔργοις ἀθετεῖτε, καὶ τὰ ὄπλα ἡμῶν ἄχρηστα ἀποδεικνύετε, τοὺς λόγους αὐτῶν τοὺς ἀγίους καὶ θείους, δι' ὧν ἂν ἡμεῖς γράφειν καὶ ἀντιλέγειν ὑμῖν εἶχομεν. Ὡστε, τὸ καθ' ὑμᾶς, ἀπαλλάξατε τῶν φροντίδων ἡμᾶς. Τὴν ὑμέτεραν οὖν πορευόμενοι, μηκέτι μὲν περὶ δογμάτων, φιλίας δὲ μόνης ἔνεκα, εἰ βουλητόν, γράφετε. Ἐρωσθε»⁸³. Ὁ λόγος αὐτὸς ἀποδεικνύει ὅτι τὸ Πατριαρχεῖο γνώριζε τὶς πρακτικὲς συνέπειες τοῦ θεολογικοῦ λόγου τῶν λουθηρανῶν⁸⁴. Οἱ κεφαλῆς τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ἤλπιζαν ὅτι αὐτὴ ἢ προσέγγιση θὰ ἀποδώσει καρπούς, ἀλλὰ ἐγκαίρως συνειδητοποιήσαν ὅτι τὰ πράγματα εἶχαν πάρει τέτοια φορὰ, ποὺ δὲν ἦταν θετικὴ ἢ συνέχιση τοῦ διαλόγου. Τελικὰ ἡ προσπάθεια τῶν λουθηρανῶν εἶχε ἀντίθετα ἀποτελέσματα γι' αὐτούς, ἀπὸ τὰ ἀναμενόμενα. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο ὀδήγησε ἐσκεμμένα τὸ διάλογο σὲ ἀποτυχία. Δυστυχῶς οἱ περιστάσεις δὲν ἦταν κατάλληλες καὶ τὰ ἀποτελέσματα δὲν ἦταν θετικά.

Εἶναι ἀδιαμφισβήτητο, ὅτι στὶς ἀποκρίσεις πλημμυρίζει ἡ εὐωδία τοῦ ἡσυχαστικοῦ λόγου. Τὰ ἡσυχαστικὰ στοιχεῖα χρωματίζουν κυριαρχικὰ τὸ ἔργο, ὡς ὄλο, ὡς πνευματικὴ ζωὴ καὶ πράξις. Ἡ ὄλη παρουσία, ἡ δομὴ καὶ ἡ μορφὴ τῶν ἀποκρίσεων ἀνέδειξαν τὸ πνευματικὸ βάθος, τὸ μεγαλεῖο τῆς Ὁρθοδοξίας, τὴν ὑψηλὴ καὶ ἐπίζηλο θεολογικὴ παιδεία τῶν προσώπων ἐκείνης τῆς περιόδου. Ἡ ὀρθόδοξος θεολογία ἀντιμετώπισε μίαν πρόκληση πρώτου μεγέθους, σὲ μίαν περίοδο ποὺ δοκιμαζόταν καὶ ἡ ἱεραρχία καὶ τὸ ποιμνίό της. Ὁ ἀξιθαύμαστος λόγος τῶν ἀποκρίσεων τοῦ οἴκουμ. πατριάρχου Ἱερεμία Β' τοῦ Τρανοῦ, ἀπο-

82. ΔΣΜ, Α' Ἄναιρ., σελ. 385.

83. ΔΣΜ, Γ' Ἄναιρ., σελ. 489.

84. ΔΣΜ, Γ' Ἄναιρ., σελ. 488.

τελεῖ σαφῆ ἀπόδειξη τῆς ἀνόθευτης καὶ ἀδιάκοπης συνέχειας τῆς παρὰδοσῆς μας (ἀπὸ τῶν ἀποστόλων μέχρι σήμερα). Ὁ καθαρὸς αὐτὸς λόγος δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ προσδιορίζει τὴ δική μας πορεία, τὴ δική μας εὐθύνη καὶ στάση.